

ΤΟΥΛΑ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΤΟΧΙΑΝΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ, ΔΗΜΗΤΡΑ, ΕΛΕΝΗ

Μαρτυρίες τριών μη επωνύμων γυναικών
που η ζωή τους άρχισε και τελείωσε με τον εικοστό αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2013

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΟΧΙΑΝΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ, ΔΗΜΗΤΡΑ, ΕΛΕΝΗ

Μαρτυρίες τριών μη επώνυμων γυναικών
που η ζωή τους άρχισε και τέλειωσε με τον εικοστό αιώνα

ΑΘΗΝΑ 2013

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο αυτό αναφέρεται στη ζωή τριών γυναικών, της Ελένης, της Δήμητρας και της Βασιλικής, που έζησαν μαζί με τον εικοστό αιώνα και έφυγαν πρόσφατα από τη ζωή.

Έχει το διττό σκοπό να δώσει, μέσα από τη δική τους ματιά και στάση ζωής, από τη μιά μεριά εικόνα του αιώνα αυτού με τους δύο παγκόσμιους πολέμους και τις ταραγμένες προπολεμικές, μεσοπολεμικές και μεταπολεμικές συνθήκες, τις γρήγορες τεχνολογικές, κοινωνικές, οικονομικές και γεωπολιτικές αλλαγές και τα φαινόμενα μετανάστευσης και προσφυγιάς που τις συνόδευσαν και από την άλλη εικόνα της παραδοσιακής Ελληνίδας νοικοκυράς του αιώνα αυτού.

Κοινός άξονας και σκοπός ζωής ήταν και για τις τρεις αυτές γυναίκες η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, που μπήκε πάνω από κάθε προσωπικό αίτημα και που την υπηρέτησαν μέχρι την τελευταία τους στιγμή με απόλυτη υπευθυνότητα, δημιουργικότητα, εξυπνάδα, οξεία διαίσθηση και διορατικότητα, αισιοδοξία και θάρρος, ακούραστο πάθος και μόχθο πολύ.

Η ζωή τους ξεκίνησε σε μια εποχή που θεωρούνταν υψηλός ο ρόλος της γυναίκας ως κόρης και ανηψιάς, αδελφής και ξαδέλφης, νύφης, μητέρας, συζύγου, θείας, γιαγιάς και προγιαγιάς, νοικοκυράς, αρχόντισσας και οικοδέσποινας, δηλαδή ο ρόλος της μέσα σε μια γερά συγκροτημένη οικογένεια και ευρύτερα σε μια κοινωνία, όπου το άτομο αποκτά ταυτότητα και λόγο ύπαρξης μέσα από το ρόλο που η κοινωνία του έχει προσδιορίσει.

Άλλωστε η απόλυτη αποδοχή του ρόλου τους στην οικογένεια οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι είναι και οι τρεις Ελληνίδες και συνομήλικες, μέσης εισοδηματικής τάξης και η ζωή τους σε μεγάλο μέρος της κινήθηκε στην ελληνική επαρχία, όπου οι ρόλοι είναι παραδοσιακά καθιερωμένοι.

Είναι χαρακτηριστική η υπερηφάνεια και βαθειά αφοσίωση και πίστη, η προσδοκία για προσωπική δικαίωση, με την οποία βίωσαν το ρόλο τους και οι τρεις γυναίκες αταλάντευτα μέσα στον εικοστό αιώνα, στον οποίο τα φεμινιστικά κινήματα και οι γενικές κοινωνιοοικονομικές εξελίξεις πέτυχαν να πραγματοποιηθεί μεγάλη διεύρυνση του πεδίου δράσης της γυναίκας και οδήγησαν τη σημασία του περιορισμού της στο ρόλο της νοικοκυράς σε αμφισβήτηση και ανυποληψία.

Διαφορές σε επίπεδο μόρφωσης, σε ευρύτητα ανοίγματος στην ελληνική ή και ξένη κοινωνία, σε εκ γενετής ατομικά χαρακτηριστικά, σε συγκυρίες που έτυχαν στη ζωή τους διαμόρφωσαν σε κάθε μια από τις τρεις γυναίκες τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο έπαιξε το ρόλο της, όπως τον αξιολόγησε στο κατώφλι του θανάτου.

Η παραδοσιακή Ελληνίδα νοικοκυρά του ταραγμένου εικοστού αιώνα, προκύπτει από τις τρεις περιπτώσεις, ιδιαίτερα ικανή να προσαρμόζεται στις καταστάσεις που περνούσαν γρήγορα από ιδιαίτερα δύσκολες, όπου η ανέχεια, οι κίνδυνοι καταστροφής και η αδυναμία προγραμματισμού απειλούσαν κρίσιμα την οικογένεια, στις πιο άνετες της ευμάρειας και ασφάλειας και αντίστροφα. Βέβαια και οι τρεις γυναίκες στις οποίες αναφερόμαστε είχαν στο πλευρό τους άντρες που κρίνονταν γενικά ως ικανοποιητικοί στο ρόλο τους ως συζύγων, πατεράδων, επαγγελματιών, πολιτών, όμως από όλα τα μέλη των οικογενειών τους και από τους άντρες τους αναγνωρίστηκε ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση δυσκολιών και η αξιοποίηση ευκαιριών για εξασφάλιση καλής ζωής στην οικογένεια ήταν επιτεύγμα των τριών γυναικών.

Η συγγραφέας αντλεί την πληροφόρηση για τη ζωή τους από διηγήσεις των ίδιων ή των δικών τους ανθρώπων - πολλές μαγνητοφωνημένες - δικά τους ημερολόγια και λευκώματα, καθώς και από ελληνικά και ξένα δημοσιεύματα σχετικά με την εξέλιξη της ελληνικής οικογένειας στον εικοστό αιώνα.

Ακόμα, όμως, η συγγραφέας έχοντας συγγενείς και τις τρεις γυναίκες και έχοντας κατά καιρούς ζήσει τα γεγονότα μέσα στις οικογένειές τους πρόσθεσε και τις δικές της εμπειρίες.

Βεβαίως, δεν είναι τα γεγονότα ή η ακρίβεια παρουσίασής τους που ενδιαφέρει εδώ. Η συγγραφέας αντλεί από το εκτεταμένο υλικό που έχει στη διάθεσή της επιλεκτικά εκείνο, που εξυπηρετεί τους σκοπούς του βιβλίου, όπως έχουν εκτεθεί παραπάνω.

Ελπίζεται ότι το βιβλίο αυτό θα προσθέσει χρήσιμο υλικό στην προσπάθεια γνωριμίας και κατανόησης του εικοστού αιώνα, μέσα από την άμεσα βιωμένη καθημερινότητα του αγώνα επιβίωσης της οικογένειας στο περιθώριο των κρίσιμων περιστατικών που στιγμάτισαν τον αιώνα αυτόν.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Πάλι δε με πήρε ο θάνατος να ησυχάσω πια. Είναι η τρίτη φορά που με πλησιάζει με τρόπο που δείχνει να είναι οριστικός. Όλοι νομίσαμε πως έφτασε το τέλος μου από τη γρουσούζα την καρδιά, που με φέρνει συχνά στο νοσοκομείο από τα σαράντα μου χρόνια. Όταν όμως τα παιδιά μου ήλθαν στο νοσοκομείο νομίζοντας ότι θα με βρουν πεθαμένη -οι γιατροί τους είχαν πει ότι μπορεί να φύγω από στιγμή σε στιγμή- με βρήκαν ανακαθισμένη να περιποιούμαι την εμφάνισή μου, συγκεκριμένα να βγάζω τις τρίχες από το πηγούνι μου. Γύρισα και ρώτησα το γιατρό: «όταν γερνάει η γυναίκα γίνεται άντρας, γιατρέ μου, βγάζει γένια;» και όλοι γέλασαν.

Τι περιμένει ο τρισκατάρατος ο θάνατος; Μήπως να παλέψουμε στα μαρμαρένια αλόνια; Δε την θέλω αυτήν την τελευταία νίκη, του τη χαρίζω.

Έζησα αρκετά, 90 σχεδόν χρόνια. Μέχρι τώρα έχω νικήσει στις δύσκολες περιστάσεις πολεμώντας σαν παλικάρι. Μπουμπουλίνα με λένε φίλοι και δικοί. Αυτό γιατί δεν αισθάνθηκα αδυναμία ποτέ, έλεγχα όσο γινόταν δυνατό τις εξελίξεις, δεν αφέθηκα στις βουλές των άλλων. Προσπάθησα να κρατήσω τον εαυτό μου όσο γινόταν πιο ανεξάρτητο.

Δεν εμπιστεύτηκα κανένα, ιδιαίτερα τους γιατρούς, που είναι ικανοί να σε ξεκάμουν με τις αβλεψίες τους. Το έπαθε ο μεγάλος μου γιος στη Γερμανία, που μπήκε στο νοσοκομείο για απλή εγχείρηση σκωλικοειδήτιδας και από λάθη των γιατρών δε βγήκε ζωντανός.

Το έπαθα και εγώ, τώρα που γέρασα και αφέθηκα στη φροντίδα των παιδιών μου και των γιατρών της οικογένειας. Για εγχείρηση καταρράκτη πήραν τον καλλίτερο ειδικό, καθηγητή πανεπιστημίου. Με στράβωσε, να βράσω τα καθηγητηλίκια του, ο μπαγάσας.

Εγώ τόσα χρόνια και τις επεμβάσεις μόνη μου τις έκανα στον εαυτό μου και ποτέ δεν αστόχησα. Απολύμαινα καλά μαχαίρια και ψαλίδια, έκοβα, άνοιγα, καυτηρίαζα, εκεί όπου ήταν ανάγκη. Το ίδιο έκανα και στα ζώα μου.

Μ' άρεσε πάντα να νικάω βασισμένη στις δικές μου δυνάμεις, να ξεμπερδεύω τα μπλεγμένα στην οικογένειά μου, στον περίγυρό μου, σε ό,τι με αφορά. Δε λογάριαζα κούραση, εμπόδια.

Ακόμα και τώρα που είμαι σχεδόν τυφλή και δεν μπορώ να κάνω όσα θάθελα, όσα έκανα πάντοτε, η επιθυμία παραμένει ισχυρή να κάνω κάτι για τους άλλους, όχι για μένα. Μου λένε όλοι: «δεν κουράστηκες, δεν χαλαρώνεις λίγο, δεν αφήνεις λάσκο το σκοινί να αναλάβουν άλλοι;» Όχι, όσο ζω και αναπνέω και σκέπτομαι θέλω να έχω λόγο σύμφωνα με τις αρχές μου.

Τα Χριστούγεννα που πέρασαν και μαζεύτηκαν όλοι στο σπίτι μας στην Αθήνα για το εορταστικό γεύμα που κάνουμε κάθε χρόνο ζήτησα να βάλουν γύρω μου τα υλικά για την πατροπαράδοτη κοτόσουπα, που έκανα πάντα με ειδικό τρόπο, τον τρόπο της γιαγιάς μου και της μάνας μου, και οδήγησα την κόρη μου να ακολουθήσει τη διαδικασία κατά γράμμα. Τρεις φορές πρέπει να κυλήσει η σούπα με το αυγολέμονο από μια γαβάθα σε άλλη για να γίνει νόστιμη και παχιά.

Ανακατεύομαι και ελέγχω εκεί όπου οι άλλοι δεν κάνουν το σωστό, με λένε σκληρή σαν ατσάλι, δεν λέω: «άστο, ό,τι έγινε, έγινε», κρίνω σύμφωνα με τις αρχές μου και κατακρίνω σκληρά. Βοηθάω, όμως, όσο μπορώ στις δύσκολες καταστάσεις που δημιουργούνται από τις επιλογές τους, που διαρκούν μια ζωή μετά.

Ο άντρας μου, ο γίγαντας και ήπιος στους τρόπους όταν έμπλεκε σε γυναικοδουλειές έτρεχε σε μένα να τον κρύψω και να τον σώσω από τους αγριεμένους συγγενείς.

Ο μεγάλος μου γιος, το καμάρι μου, έφυγε μετά τις σπουδές του για τη Γερμανία, αυτό καλώς το έκανε, παντρεύτηκε, όμως, χωρίς να πάρει τη γνώμη μου μια γυναίκα άβουλη και αμόρφωτη, ακατάλληλη για αυτόν κι έκανε παιδί εκεί. Σύντομα άρχισαν οι προστριβές στο ζευγάρι, έφτασαν στο χωρισμό. Μετά ακολούθησε ο θάνατός του, από μιαν απλή εγχείρηση, σπάραξα από τον πόνο αλλά δεν το φανέρωσα, δεν μαλάκωσα απέναντι στη νύφη και το εγγόνι. Τα κληρονομικά τους δικαιώματα δεν τα αναγνωρίζω ως ίσα με των άλλων μου παιδιών και εγγονών και προβλέπω ανάλογα στη διαθήκη μου.

Η κόρη μου παντρεύτηκε στρατιωτικό, αγνοώντας τις αντιρρήσεις που είχα. Όταν μου τον έφερε να τον εγκρίνω της είπα: «οι στρατιωτικοί σκοτώνονται, δεν είναι για οικογένεια». Αυτό που φοβόμουνα έγινε, σκοτώθηκε στην εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο ο άντρας της και την άφησε νεαρή χήρα με δύο μικρές κόρες. Εγώ δεν είχα παρά να τη φροντίσω την κόρη μου, μόνη κι έρημη που έμεινε με δύο μικρά. Αγόρασα οικόπεδο στην Αθήνα και έχτισα σπίτι, όπου μένουμε μέχρι σήμερα μαζί και κάνουμε εκεί τις οικογενειακές γιορτές. Το μεγάλο κορίτσι παρουσίασε προβλήματα ομιλίας -το αγάπησα, είναι καλόβολο

και έχει το όνομά μου- και γενικά έχει ανάγκη προστασίας, δεν μπορεί να φροντίσει μόνη τον εαυτό της. Στη διαθήκη μου τακτοποίησα να έχει εισόδημα για όλη της τη ζωή.

Μόνο το μικρό μου γιο αναγνωρίζω για σωστό. Έχει καλό πόστο στην Αθήνα και μπορεί να δίνει δουλειά σε συγγενείς και συγχωριανούς. Έχει ευεργετήσει πολλούς. Του λέω: «αυτός είναι ο προορισμός σου, οφείλεις να φροντίζεις όλους, αυτό σου δίνει και σένα κύρος, δύναμη». Άλλα και το ρόλο του προστάτη δύο οικογενειών, της δικής του και της χήρας αδελφής του με τα δύο παιδιά της τον έχει αναλάβει με μεγάλη συναίσθηση ευθύνης.

Βέβαια, έχει φάει κι αυτός ξύλο άγριο, όπως όλα τα παιδιά μου. Τα τιμωρούσα στις παρεκτροπές τους γιατί ήθελα να γίνουν σωστά.

Η ανημποριά και το πλησίασμα του τέλους για μια γυναίκα σαν εμένα, που υπήρξα πάντα αεικίνητη και υπεραπασχολημένη έχει ένα καλό. Σου δίνει την άνεση να ξαναδείς τη ζωή σου από την αρχή της, τις διάφορες φάσεις και περιστάσεις, να καταλάβεις και να εξηγήσεις την πορεία σου.

Ακόμα σε βοηθάει να ξαναδείς τους δικούς σου, να τους καταλάβεις και να τους κρίνεις καθαυτούς, ανεξάρτητα από τη σχέση τους μαζί σου.

Αυτό το ξανακοίταγμα της ζωής σου με ψυχραυμία, φωτίζει πολλά.

Φωτίζει τις καλές πλευρές των ανθρώπων σου αλλά και τις κακές πλευρές του εαυτού σου, που στην αψάδα της νιότης και κάτω από το βάρος της καθημερινότητας δεν μπορούσες να δεις. Τελικά, σου δίνεται η ευκαιρία να αγαπήσεις τον κόσμο γύρω σου. Μέχρι τώρα δεν αγαπούσες, γνοιαζόσουνα αλλά δεν αγαπούσες.

Εφτασα να ζητήσω συγγνώμη από την κόρη μου, με την οποία ζήσαμε μαζί από τη γέννησή της μέχρι σήμερα και έχει υποστεί τη σκληρή μου στάση όχι μόνον απέναντι της αλλά και απέναντι στα άλλα μέλη της οικογένειας και έτσι ήταν σαν να ζητούσα συγγνώμη από όλους.

Γεννήθηκα το 1906 σε ένα όμορφο πέτρινο ορεινό χωριό του νομού Μεσσηνίας, που έχτισαν οι πρόγονοί μου, όταν εγκαταστάθηκαν

εκεί πριν διακόσια χρόνια φεύγοντας με τα κοπάδια τους από ένα χωριό της Ρούμελης.

Ξεκίνησαν από το χωριό πριν την επανάσταση κατά των Τούρκων -λένε πως αιτία είναι ότι εκεί είχε ο πατριάρχης της οικογένειας σκοτώσει Τούρκο επιφανή- και κατέβηκαν στην Πελοπόννησο αναζητώντας στα ορεινά της μέρη κατάλληλο τόπο για εγκατάσταση.

Διάλεξαν τη θέση που είχε καθαρό πηγαίο νερό. Τη βρήκε ο τράγος ο αρχηγός του κοπαδιού, που προχωρούσε μπροστά και δε σταμάτησε να ξεδιψάσει σε κανένα από τα ποτάμια που συνάντησαν, ώσπου σε μια πηγή στην ορεινή Μεσσηνία άρχισε να πίνει νερό με μανία. Τον ακολούθησε το κοπάδι, ήπιαν νερό τα ζώα και ξάπλωσαν ικανοποιημένα γύρω, σαν να δήλωναν: «εδώ θέλουμε να μείνουμε». Αυτό οδήγησε την οικογένεια στην απόφαση να εγκατασταθεί εκεί.

Χτίστηκε εκεί ένα χωριό στο οποίο δόθηκε το οικογενειακό όνομα. Άρχισαν από το σπίτι του αρχηγού της οικογένειας, ένα αρχοντικό από το οποίο πέρασαν ιστορικά πρόσωπα της εποχής. Σύντομα προστέθηκαν πολεμίστρες και οχυρωματικά, αφού η οικογένεια έδωσε οπλαρχηγούς και τουρκοφάγους αλλά και παράγοντες της πολιτικής που προκαλούσαν εχθρότητες και πάθη την εποχή εκείνη.

Μέσα στο μισοερειπωμένο σήμερα σπίτι, στα πατάρια, τις σοφίτες, τα σεντούκια και τις ντουλάπες που έχουν απομείνει υπάρχουν φωτογραφίες και κείμενα ιστορικής αξίας, που μικρή σκάλιζα με ενδιαφέρον.

Το ενδιαφέρον έχει φουντώσει τώρα στην πρώην σύζυγο του αδελφού μου, που κατάγεται από το ίδιο χωριό και ανήκει στην ίδια οικογένεια. Η γυναίκα αυτή, ας είναι καλά, έχει την κατάλληλη μόρφωση για να ψάχνει σε ιστορικά αρχεία και βιβλιοθήκες στην Αθήνα, να καταγράφει από τους γεροντότερους αναμνήσεις, να μαζεύει και να προστατεύει από τη φθορά ό,τι σημαντικό υπάρχει για την ιστορία της οικογένειας και του χωριού, να συντηρεί τα κτίρια.

Ποιος ξέρει πόσο οι μεγαλοκτηνοτρόφοι πρόγονοι που προέρχονταν από βορειότερες περιοχές είναι υπεύθυνοι για πολλά χαρακτηριστικά των κατοίκων του χωριού μας, αντρών και γυναικών, τα φυσικά -ήταν στην πλειοψηφία τους ψηλοί, γαλανομάτηδες, ροδαλοί, περιζήτητοι για γαμπροί και νύφες- και του χαρακτήρα τους -της ανάγκης τους να είναι απόλυτα ελεύθεροι, να βρίσκονται σε διαρκή μετακίνηση, να έχουν ευθύτητα κρίσης και έκφρασης, παλληκαριά, τόλμη και αγωνιστικότητα.

Τα χαρακτηριστικά αυτά διατηρούνται και σήμερα, στους ελάχιστους που ζουν ανάμεσα στα χαλάσματα του ορεινού μας χωριού και τα μετρημένα στα δάχτυλα του ενός χεριού παιδιά. Μερικοί αποκατάστησαν το πατρικό τους και πηγαίνουν με τις οικογένειές τους στις αργίες και το καλοκαίρι από τις μεγάλες πόλεις, όπου ζουν.

Το πατρογονικό, όμως, όνομα από το οποίο ονομάστηκε το χωριό, έχει από παλιά εξαλειφθεί. Τα ονόματα των παιδιών του πατριάρχη της οικογένειας προέρχονται από το μικρό όνομα του καθενός, με “...πουλος” στο τέλος -Γιαννόπουλος από το Γιάννης, Κωστόπουλος από το Κώστας, κλπ.

Κάνοντας οικογένεια το καθένα έχτιζε ένα πέτρινο σπίτι στην πλαγιά προς τη χαράδρα, με τρόπο πάντα τέτοιο, που να μη κόβει το ένα τη θέα του άλλου. Όχι όπως σήμερα, που με καινούργια σπίτια ή με προσθήκες μπλοκάρει ο καθένας τη θέα του άλλου.

Πολλές από τις ομορφιές του χωριού μας έχουν χαθεί. Πάνε τα καλντερίμια, η πλατεία με τη βρύση του χωριού. Ακόμα τρέχει το νερό δροσερό από τις τρεις γούρνες, υπάρχει το πεζούλι που καθόμαστε οι κοπέλλες για να κουβεντιάσουμε, να δούμε τους περαστικούς και να μας δούνε με τα καλά μας ρούχα, γιατί πάντα πηγαίναμε στη βρύση με προσεγμένη εμφάνιση, υπάρχουν οι ποτίστρες για τα άλογα και τα άλλα ζώα, όλα όμως έρημα και μισογκρεμισμένα.

Με πονάει να πηγαίνω στο χωριό μου.

Στην πατρική μου οικογένεια είμασταν τέσσερα παιδιά, τρία κορίτσια και ένα αγόρι, Εγώ ήμουν το πρώτο παιδί. Τα άλλα ακολούθησαν με διαφορά πέντε χρόνων το ένα από το άλλο, πρώτα δύο κορίτσια και τελευταίο ένα αγόρι, δεκαοχτώ χρόνια μικρότερο από μένα.

Είχαμε όλα τα πατρογονικά φυσικά χαρακτηριστικά, ήμασταν ψηλά, ξανθουλά και γαλανομάτικα παιδιά. Εγώ ήμουν και πολύ κοκέτα. Ψώνιζα στην πλησιέστερη κωμόπολη ρούχα της μόδας, στολίδια, έμαθα να ράβω για να συμπληρώνω την γκαρνταρόμπα μου.

Ήμουν και καλή μαθήτρια, μελετήρη και επιμελής. Η γιαγιά μου ήθελε να γίνω δασκάλα, το ήθελα πολύ και εγώ. Διάβαζα πολύ. Είχα περιέργεια να γνωρίζω μέρη και πράγματα, να ξέρω τον τόπο μας και τις διάφορες εργασίες και συνήθειες.

Για τις δουλειές νοικοκυριού και τις αγροτικές είχαμε βοηθούς και σέμπρους. Μικρή με παίρνανε στο κοφίνι που είχαν στην πλάτη τους οι εργάτες μας, αργότερα καβάλα στο άλογό μου τριγύριζα στα καλντερίμια

του χωριού και τα μονοπάτια προς τα χωράφια και τις βισκές, προς το νερόμυλο, το λιοτριβιό, τις γειτονικές κωμοπόλεις και πόλεις.

Είχα ένα ωραίο δικό μου δωμάτιο με θέα προς τη δασωμένη χαράδρα, όπου άκουγα τις νύχτες τα αηδόνια να χαλούν τον κόσμο. Μόνη εκεί, όταν είχα καιρό, διάβαζα βιβλία που μούδινε ο δάσκαλος, σκάλιζα φωτογραφίες και αναμνηστικά, έβαζα σε τάξη στο μυαλό μου τις γνώσεις που έπαιρνα από ιστορικά γεγονότα και προσωπικές εμπειρίες των γεροντότερων. Ένοιωθα πως ήμουν κληρονόμος ενός μέρους του ελληνικού κόσμου, που πάλευε από παλιά παλληκαρίσια, δημιουργικά και αισιόδοξα τον αγώνα τον καλό εναντίον κατακτητών και δεσποτών.

Όταν ήμουν δεκαοκτώ χρονών παρουσιάστηκε με πρόταση γάμου ένας τριανταεσσάρης από κοντινό χωριό, που οι γονείς μου είδαν με καλό μάτι και εγώ με έντονη διάθεση να τον αποκρούσω. Ήταν ψηλός και καλοβαλμένος και από πλούσια οικογένεια, όμως η ιδέα ότι με την παντρειά θα έμπαινα κάτω από την εξουσία ενός άντρα, θα γινόμουν έρμαιο των θελήσεών του, με έκανε να μη θέλω το γάμο αυτό.

Στην αναποφασιστικότητά μου έθεσε τέρμα η μητέρα μου, που μου είπε: «παντρέψου για να δώσεις σειρά στις μικρότερες αδελφές σου, τις ζητάνε καλοί γαμπροί». Αυτό με έκανε να αποφασίσω, χωρίς ενθουσιασμό βέβαια. Το τραγικό είναι ότι η θυσία πήγε στράφι, αφού οι αδελφές μου πολύ σύντομα πέθαναν και οι δυο από δάγκειο.

Αποφάσισα να παντρευτώ, διατηρώντας τις δυσπιστίες μου για το εγχείρημα, κοιτάζοντας με μισό μάτι τον υποψήφιο γαμπρό, που φαινόταν ερωτευμένος και θαυμαστής μουν. Πήγαμε μαζί στην πόλη να αγοράσουμε το νυφικό. Το ήθελα σε χρώμα καφέ με άσπρο πέπλο. Δεν έφερε αντίρρηση, είπε πως μου πάει πολύ. Οι άλλοι έφριξαν για το καφέ χρώμα αλλά δεν τους έδωσα σημασία.

Ξεκινήσαμε μετά το γάμο όλο το συγγενολόγι για το χωριό του γαμπρού με νταούλια, κλαρίνα και βιολιά και με τα άλογα στολισμένα με καλαματιανά μεταξωτά μαντίλια και με τις 40 χιλιάδες δραχμές, ποσό σημαντικό τότε, που μου έδωσαν προίκα, χωρίς τίποτε άλλο, αφού θα έμενα με τους δικούς του στο πατρογονικό σπίτι του. Εγώ ένοιωθα κλειδωμένη στον εαυτό μου, τσαντισμένη γιατί καταναγκάστηκα να πάρω γρήγορα απόφαση, χαμένη για πρώτη φορά στη ζωή μου.

Ο εκνευρισμός μου εκδηλώθηκε άγρια όταν ένας θείος μου θέλησε να κάνει κάποιο αστείο για μένα. Έγινα μπαρούτι, έβγαλα και πέταξα το πέπλο, πήδηξα από το άλογο, του είπα: «δεν παντρεύομαι, παντρέψου τον εσύ το γαμπρό» και ξεκίνησα με τα πόδια για το χωριό

μου. Οι άλλοι έτρεχαν από πίσω θέλοντας να με καλμάρουν, εγώ δεν άκουγα τίποτα, συνέχιζα να δρασκελάω τα κατσάβραχα με τα νυφικά μου παπούτσια αγριεμένη.

Κλειδώθηκα στο δωμάτιό μου, ξανασκέφτηκα την κατάσταση, έβαλα σε μια σειρά τα υπέρ και τα κατά, οργανώθηκα και προετοιμάστηκα να αντιμετωπίσω τις νέες συνθήκες. Ξαναβγήκα με την απόφαση να παντρευτώ τον άνθρωπο αυτό, που πρέπει να πω πως μάρεσε η στάση του, δεν ανακατεύτηκε, δεν επέβαλε τη θέλησή του, με άφησε να πάρω τη δική μου ώριμη απόφαση. Ανέβηκα στο άλογό του και φτάσαμε τους άλλους που περίμεναν.

Το χωριό του πεδινό, εύφορο, το πατρικό σπίτι μεγάλο, δίπατο στο οποίο θα μέναμε οι δύο μας, τα πεθερικά μου, ο παντρεμένος αδελφός του, με τη γυναίκα και τα τρία παιδιά τους, σύνολο όλοι εννέα άτομα. Κουμάντο έκανε η πεθερά μου και η συννυφάδα μου. Στην αρχή επικράτησε χάος που το παρατηρούσα εγώ, δεκαοχτάχρονη νύφη, κάνοντας σχέδια για τη διαφέντεψη του δικού μου νοικοκυριού. Την κατάσταση ξεκαθάρισε ο πεθερός μου, σοφός άνθρωπος –τον λέγανε «Χαρίλαο Τρικούπη» στο χωριό –που χώρισε το σπίτι στα δύο. Η συννυφάδα μου μετάφερε το νοικοκυριό της στο δικό της μέρος. Οι 40 χιλιάδες δραχμές, που πήρα για προίκα έφυγαν για το στήσιμο του νοικοκυριού και για την κατασκευή ενός μαγειριού στο χαϊάτι. Το ισόγειο συνέχισε να είναι χώρος δουλειάς του άντρα μου, σαμαρτζίδικο και πεταλωτήριο, δουλειά σε μεγάλη πέραση τότε, που τα άλογα ήταν τα κύρια μεταφορικά μέσα.

Σιγά, σιγά έγινε μικρεμπορικό τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, αργότερα έγινε καφενείο και ταβέρνα με τζάκι για ζεστασιά. Δίπλα στο τζάκι, απαλλαγμένος από όλες τις φροντίδες του σπιτιού και τις εξωτερικές δουλειές, αφού τις είχα αναλάβει πια εγώ, ξημεροβραδυαζότανε ο άντρας μου, που είχε τελειώσει το σχολαρχείο και του άρεσε να μελετάει, διαβάζοντας βιβλία λογοτεχνικά και ιστορικά και λύνοντας σταυρόλεξα. Καλούσε και μένα να διαβάζουμε μαζί, όποτε είχα καιρό –πολύ σπάνιο αυτό, αφού έκανα την ημέρα νύχτα για να τα βγάλω πέρα. Τα βράδια μαζεύονταν οι συγχωριανοί για να τους διαβάζει ο άντρας μου τις εφημερίδες και να συζητάνε τα νέα.

Η περιουσία της πατρικής του οικογένειας περιλάμβανε, εκτός από το σπίτι και το μαγαζί, χωράφια σε πολύ εύφορη περιοχή ανάμεσα σε βάλτους και κοντά στο ποτάμι, ελαιώνες, νερόμυλο, λιοτριβιό, χάνι σε κοντινή κωμόπολη, που όλα δουλεύονταν από σέμπρους και με εξωτερικούς εργάτες, όπως και στο πατρικό μου.

Στην αυλή μας είχαμε στάβλο για τα άλογά μας -είχαμε τρία εκλεκτά άλογα, το ένα ήταν δικό μου, με αυτό πήγαινα από το ένα μέρος στο άλλο- στάνη, κοτέτσι, κελάρι με κιούπια για λάδι και βαρέλια για κρασί, φούρνο.

Αποχτήσαμε τρία παιδιά, δύο αγόρια και ένα κορίτσι. Έτσι ήταν πολλές οι καθημερινές δουλειές, αλλά και μεγάλη απόλαυση για μένα να τις βγάζω καλά πέρα, ακόμα και στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής.

Αχ, ας μην είχα σχεδόν τυφλωθεί. Πολλά θα μπορούσα ακόμα να κάνω. Θα υπήρχα για τον κόσμο μου και αυτός θα υπήρχε για μένα. Τώρα αποξενώθηκα σωματικά και ψυχικά και δεν μου μένει παρά ο απολογισμός και η αυτοκριτική. Πρόκληση σαντά αποτελεί η επίσκεψη δικών και συγχωριανών, που καθένας είναι καθρέφτης μέσα από τον οποίο κοιτάζω τον εαυτό μου και τα περασμένα.

Ενκαιρία να ξαναδώ τα περασμένα είναι η κουβέντα με την εγγονή μου από την κόρη μου, αυτήν που γεννήθηκε λίγο πριν το σκοτωμό του πατέρα της και πήρε το όνομά του. Είναι ένα όμορφο, δυναμικό και ταλαντούχο κορίτσι, συνεννοούμαστε καλά οι δυο μας την αποκαλώ "ζουμπουλάκι μου".

Έχει τα προβλήματά της. Δεν ξεπέρασε ποτέ το ότι δεν γνώρισε πατέρα, ότι έχει μια μεγαλύτερη προβληματική αδελφή που θεωρεί ότι μονοπωλεί τη στοργή της μάνας τους. Λέει συνέχεια: «εγώ δεν υπάρχω για τη μάνα μου», πιστεύοντας ότι η μάνα της φροντίζει, πέρα από την αδελφή της, οποιονδήποτε άλλο συγγενή -τον αδελφό της, τον θείο της, τα ξαδέλφια της, τα ανίψια της- κι αυτήν την παραμελεί. Αυτό είναι άδικο βέβαια, η χήρα μάνα της αγαπάει και φροντίζει όλους εκτός από τον εαυτό της.

Η στέρηση των γονιών της έχει προσκολλήσει την εγγονή σε μένα, με θαυμάζει και με εμπιστεύεται. Μου κατονομάζει συχνά τις αρετές που μου βρίσκει, όπως ακεραιότητα, ευθύτητα, κρυφή ευαισθησία, παλληκαριά, υπευθυνότητα. Αρετές που πιστεύει ότι έχει κληρονομήσει κι αυτή. Επειδή καταλαβαίνω ότι την απασχολεί το άλλο φύλο, τονίζω τις καλές πλευρές της δικής μου συμπεριφοράς προς τους άντρες.

Για την επιλογή συζύγου, που σήμαινε τότε για την κοινωνία μας αλλά και για μένα δέσμευση εφόρου ζωής -τα διαζύγια ήταν αδιανόητα τότε- της τονίζω το ρόλο που έπαιξε το ότι ο άντρας που διάλεξα για σύντροφο ήταν γερός ψυχικά και σωματικά, αισιόδοξος και γελαστός και

ότι έδειξε αμέσως θαυμασμό για μένα -με έλεγε «βασίλισσά του» και με καμάρωνε καθώς κατέβαινα μεγαλόπρεπα τη σκάλα μας και πρόσεχα το παρουσιαστικό μου. Με θεωρούσε σοφή και έτοιμη να δώσω την καλλίτερη λύση στα προβλήματά μας. Ο θαυμασμός του που τον εκδήλωνε ελεύθερα σε κάθε ευκαιρία μου έδινε κουράγιο να αντιμετωπίζω με κέφι τα άλλα, τα στραβά της συζυγικής μας ζωής.

Ετσι συμβουλεύω τη εγγονή να παντρευτεί άνθρωπο ήρεμο και γελαστό -να “γελάει ο σταυρός του” όπως λέμε- που να την εκτιμάει και να τη θαυμάζει, που να θεωρεί τη συμβίωσή τους ως εύνοια της τύχης. Στα λεγόμενά της ότι: «τα πράγματα είναι σήμερα δύσκολα, ο καθένας ασχολείται μόνο με τον εαυτό του και την καριέρα του, δεν ασχολείται με το διπλανό του, οι σχέσεις είναι εφήμερες, σπάζουν εύκολα οι δεσμοί» απαντώ ότι στα δικά μου χρόνια η κατάσταση ήταν ακόμα πιο δύσκολη. Η κοινωνία έδινε στους άντρες όλα τα δικαιώματα και καμιάν υποχρέωση απέναντι στις γυναίκες. Ήξερα πολύ καλά ότι μια γυναίκα δυναμική σαν εμένα θα συναντούσε ανυπέρβλητες δυσκολίες να βρει άνθρωπο να παντρευτεί.

Από την άλλη μεριά δεν ήθελα να μείνω γεροντοκόρη, ήταν μεγάλο στίγμα τότε, αλλά και περιόριζε τις δυνατότητες να γίνω οικοδέσποινα, κυρία ενός δικού μου νοικοκυριού, υπεύθυνη να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες της ζωής.

Κατάλαβα ότι ο άνθρωπος που παντρεύτηκα μετά από περίσκεψη ήταν ο κατάλληλος να μου δώσει τις αναγκαίες ελευθερίες για να ασκήσω το ρόλο που επιθυμούσα και πήρα την απόφαση να δουλέψω σκληρά για συνεχή επαναβεβαίωση της γνώμης που είχε ο άνθρωπός μου εξαρχής για μένα.

Όταν με ρώτησε η εγγονή αν με απάτησε ποτέ ο άντρας μου, απάντησα: «ποιος άντρας δεν απατούσε τότε τη γυναίκα του, ιδιαίτερα αν ήταν λεβεντάνθρωπος σαν τον παππού σου»; Γίνονταν γνωστοί έρωτες ρομαντικοί, περισσότεροι από σήμερα. Της διηγήθηκα την ιστορία μιας κοπέλλας του χωριού που ερωτεύθηκε το Χαρίλαο, ένα παντρεμένο, δεν τόκρυβε, γύριζε στο χωριό μισότρελλη, απαγγέλλοντας το ποίημα που είχε φτιάξει: «Χάρος, Χαρίλαος, Χριστός. Μ' έκαψες Χαρίλαε μου με την κορμοστασιά σου και με το βάδισμά σου».

Από την αρχή ήξερα ότι ο άντρας μου, έτσι που ήταν ψηλός και καλοφτιαγμένος αλλά και από αρχοντικό σόϊ θα συνέχιζε τις παλιές συνήθειες του χωριού, οι ωραίοι να τσιλιμπουρδίζουν με τις κοπέλλες που έτρεχαν από πίσω τους και οι πλούσιοι να έχουν απεριόριστα

δικαιώματα πάνω στις γυναίκες των φτωχών οικογενειών που τους δούλευαν.

Ας έπαιρνα ένα κακομοίρη να έχω το κεφάλι μου ήσυχο. Δεν τόθελα αυτό όμως. Εκείνο που με στενοχωρούσε ήταν ότι αδιαφορούσε για τις συνέπειες των πράξεών του, όπως για το τι θα γίνουν τα δυο κοριτσάκια που ήλθαν στον κόσμο από τις σχέσεις που είχε πριν με παντρευτεί με μια φτωχή γειτόνισσα. Εγώ ανάλαβα να τα συντηρήσω και να τους εξασφαλίσω το μέλλον τους. Τους βρήκα δουλειά σε νοσοκομείο, πάντρεψα τη μια και της έδωσα τα χρειώδη, φρόντισα να έχουν εφόρου ζωής αγροτική απασχόληση στα χτήματά μας, να ζουν από τα προϊόντα και να εξασφαλίσουν έτσι αγροτική σύνταξη στα γηρατειά τους.

Μόλις προχθές είπα στα παιδιά μου, ότι οι γειτονοπούλες είναι νόθα αδέλφια τους, να μην πάρω το μυστικό μαζί μου στον τάφο. Το πήραν καλά, η κόρη μου είπε με χιούμορ: «για αυτό έχουμε ίδια φάτσα με δαύτες» και συμφώνησε γελώντας και ο αδελφός της.

Δεν της είπα επίσης ότι παντρεμένη όντας γνώρισα τον πλατωνικό έρωτα με έναν άντρα που θαύμαζα και τον λάτρευα σα θεό. Ο έρωτας αυτός σήμαινε πολλά για μένα, τον είχα ανάγκη. Ήταν συνέχεια της ζωής μου ως κοπέλλας στο χωριό μας, της πλημμυρισμένης από το γλυκολάλημα των αηδονιών τις νύχτες, το γεμάτο λαχτάρα κοίταγμα των νέων, όταν έβγαινα με το προσεγμένο μου ντύσιμο και καμαρωτή από το σπίτι μου, το σκίρτημα από τα ερωτικά μυθιστορήματα που διάβαζα. Ανταποκρίνονταν γενικά στα όνειρα που είχα κάνει για έναν έρωτα που θα με έπαιρνε ψηλά και μακριά από την καθημερινότητα. Δεν έκρυψα τον έρωτα αυτόν, ούτε από τον άντρα μου ούτε από την κόρη μου. Αυτός θεώρησε ότι του άξιζε ένα τέτοιο δικό μου ξενοκοίταγμα μετά από τις τόσες γυναικοδουλειές του, κρυφοκαμάρωνε κιόλας που συνέχιζα να είμαι ρομαντική γυναίκα, νέα ακόμα και ωραία. Η κόρη μου είδε σαντή μου την στάση μιαν ένδειξη ότι κατά βάθος ήμουν πιο ανθρώπινη, εναίσθητη και γλυκιά από αυτό που έδειχνε η καθημερινή σκληρή μου στάση. Ήταν πράγματι αυτή η παρένθεση το τελευταίο φτερούγισμα, που μου έδωσε κουράγιο και όρεξη να δω αισιόδοξα τη συνέχιση της ζωής μου στην οικογένειά μου.

Η εγγονή μου ζητάει να της διηγούμαι περιστατικά από τη ζωή μου που της έχουν κάνει εντύπωση και το κάνω με πολύ κέφι. Ιδιαίτερα ενδιαφέρεται για περιστατικά διεκπεραίωσης οικογενειακών υποθέσεων,

όπου έπαιρνα εύκολα και αποτελεσματικά το ρόλο μπροστάρη σε αντρικές δουλειές που αναλάβαινα, μια και ο άντρας μου καμάν όρεξη δεν είχε να ασχολείται με τα οικογενειακά. Τα είχε αναθέσει όλα σε μένα.

Είχα το ελεύθερο να κάνω ό,τι έκρινα σωστό με τα οικονομικά μας χωρίς να του δίνω λόγο. Αυτή η ελευθερία ήταν ένα χαρακτηριστικό της συμβίωσής μας, που μου άρεσε και μου πήγαινε πολύ.

Μου είχε δώσει να κινούμαι ένα άλογο ωραίο “τσίλικο” -άσπρο με μαύρες βούλες. Αργότερα έμαθα ότι το είχε πάρει μαζί με άλλα δύο από έναν αλογοκλέφτη συγγενή του. Η ζωοκλοπή συνηθίζονταν στην εποχή εκείνη, ήταν σχεδόν νόμιμη και οι ζωοκλέφτες είχαν μεγάλη εξουσία, ήταν περιζήτητοι γαμπροί αλλά και διάλεγαν αυτοί τους γαμπρούς των κοριτσιών της οικογένειας, έπαιρναν από τους πλούσιους και χάριζαν στους φτωχούς, ανέβαζαν και κατέβαζαν κομματάρχες. Με τον άντρα μου είχαν συχνά πάρε-δώσε λόγω του ότι ήταν σαμαροποιός και πεταλωτής. Στο δέντρο μπροστά στο μαγαζί του ήταν δεμένα άλογα για πετάλωμα, για επισκευή ή αγορά σαμαριών και άλλων σχετικών και μέσα στο μαγαζί οι πελάτες περίμεναν να γίνει η δουλειά τους πίνοντας το κρασάκι τους και συζητώντας.

Με τό αλογό μου, ντυμένη πάντα με καλά ρούχα, πήγαινα φαγητό και κρασί στους εργάτες που δούλευαν στα χωράφια μας, φαγητό σε μεγάλες πινιάτες -πήλινα μεγάλα και ρηχά δοχεία- πάντα πλούσιο και χορταστικό, με πιάτα, μαχαιροπήρουνα, πανιά καθαρά για στρώσιμο στη σκιά.

Ήθελα να νοιώθουν οι εργάτες μας φροντισμένοι. Τους έδινα το μεγαλύτερο μεροκάματο από όλους στο χωριό και από πάνω ένα καλό χαρτζιλίκι, «το χορτασμένο σκυλί δεν αλυχτάει» έλεγα πάντα. Γι αυτό δεν είχα ποτέ πρόβλημα να βρω εργάτες και μάλιστα καλούς στη δουλειά τους. Αυτό το πέτυχα, πέρα από την καλή αμοιβή τους και με επίδειξη της δικής μου μεγάλης αποδοτικότητας. Κατέβαζα μόνη μου με τη δέμπλα -μακρύ και χοντρό κλαδί με το οποίο ραβδίζαμε τις ελιές για να πέσει κάτω ο καρπός- όλες τις ελιές του πιο μεγάλου λιόδεντρου, οι εργάτες ανταγωνίζονταν να μην τους ξεπεράσει μια γυναίκα.

Εγώ πήγαινα τις ελιές στο λιοτριβιό και τα σιτηρά στο νερόμυλο για άλεσμα, εγώ προγραμμάτιζα και έκανα όλες τις προμήθειες για τα χωράφια και το νοικοκυριό, φρόντιζα για την αποθήκευση και την καλή συντήρησή τους, έκανα δηλαδή όλες τις δουλειές που κάνουν οι άντρες στα χωριά όταν αφορούν νταραβέρια με άντρες.

Ο τρόπος μου ήτανε πάντα ίσιος και σωστός. Έδινα με το παραπάνω την αμοιβή της δουλειάς αλλά και δεν άφηνα να με ξεγελάσει κανείς, να μου δώσει ο μυλωνάς λιγότερο αλεύρι ή ο λιοτρίβης λιγότερο λάδι, ο παντοπάλης σκάρτο εμπόρευμα σε ψηλότερη τιμή ή να αργοπορήσουν να με εξυπηρετήσουν χωρίς λόγο. Όποιος το αποτολμούσε δέχονταν τις αστραπές και βροντές μου μπροστά σε όλους και, επειδή ήξερε ότι είχε άδικο, δεν το ξανάκανε.

Θέλει η εγγονή να της διηγούμαι ξανά και ξανά ιστορίες ηρωικές, όπως τις λέει, με μένα πάνω στο άλογο να περνάω το ποτάμι σε δύσκολες ώρες, όταν δηλαδή είχε φουνσκώσει από τις νεροποντές και έπρεπε, πέρα από μας τους ντόπιους που πηγαίναμε στις δουλειές μας, να περάσουν καραβάνια Ιταλών ή Γερμανών στρατιωτών ή ανταρτών στην Κατοχή ή μετά το τέλος του πολέμου επίσημοι με την κουστωδία τους. Όλοι προσπαθούσαν να περάσουν από ένα στενάδι, το μόνο κατάλληλο σημείο -δεν υπήρχε γεφύρι τότε και μεταπολεμικά που μπορούσε να γίνει γεφύρι το ποτάμι στέρεψε. Όταν έπρεπε και γω να περάσω από κει για την κοντινή πόλη και θα αργούσα πολύ, όπως όταν ξεκίναγα στις τρεις τη νύχτα κάθε εβδομάδα για να προλάβω να πάω πανέρι με φαγητό στο σταθμό του τραίνου για τα παιδιά μου που σπούδαζαν στην Αθήνα, δε δείλιαζα όπως οι άλλοι χωρικοί, που περίμεναν και αυτοί να περάσουν. Αν το πρόβλημα ήταν το φουρτουνιασμένο ποτάμι, έβαζα μπρος την καλή μου γνώση κάθε γερού πατήματος στο ποτάμι και τη δεξιοτεχνία μου να οδηγώ με ασφάλεια το άλογο και περνούσα. Αν το πρόβλημα ήταν η προτεραιότητα περάσματος του καραβανιού, εύρισκα τον επικεφαλής και του ζητούσα να με αφήσει να περάσω, για να προλάβω το τραίνο ή για να μη νυχτώσω στο γυρισμό, και πάντα είχα την έγκριση να προηγηθώ. Οι άντρες του χωριού που παρακολούθουσαν έλεγαν: «Η κυρά Βασιλική είναι πιο άξια από μας».

Αλλά και τα πιο συνηθισμένα αγώγια οργάνωνα για γυναικείες παρέες, που ξεκινάγαμε πριν το χάραμα για το ποτάμι για να πλύνουμε κάτω από το νερόμυλο μπατανίες της νεροτρίβης, κιλίμια και άλλα μάλλινα στρωσίδια και να τα απλώσουμε στις πέτρες να στεγνώσουν. Η προετοιμασία ήταν δική μου δουλειά και με απασχολούσε ευχάριστα. Έκανα τους λογαριασμούς -πόσες γυναίκες, πόσα παιδιά μαζί τους, πόσα διαθέσιμα άλογα, φόρτωμα και ξεφόρτωμα, τρόφιμα, πληρωμή των βιοηθών γυναικών στη δουλειά.

Οι διηγήσεις αυτές έκαναν τη φαντασία της εγγονής να ζωγραφίζει στο μναλό της εικόνες με μένα επικεφαλής του καραβανιού,

να θαυμάζει και να λέει κάθε φορά: «για αυτό, γιαγιά, σε έλεγαν όλοι Μπουμπουλίνα».

Ξεροκαμαρώνω, δεν μπορώ να το αρνηθώ, αν και για μένα τότε αυτά ήταν αναγκαίες δουλειές που δεν ξεχώριζαν από τις καθημερινές και για την εγγονή μου έλπιζα να είναι παραδείγματα χρήσιμα, που θα την βοηθήσουν στη δική της ζωή.

Με απασχολεί πολύ πως θα εξελιχθεί αυτό το κορίτσι, έτσι που είναι μπερδεμένο μέσα του και ζει σε έναν άγνωστο και άγριο κόσμο, αντίθετα με μένα στην ηλικία της που δεν είχα δυσκολία να πορευτώ. Άλλωστε, την κοινωνία στην οποία ζούσα πίστευα πως την ήξερα καλά. Μου άρεσε να μετατρέπω με αισιοδοξία τα αναγκαστικά και αναπόφευκτα σε προκλήσεις για αγώνες, για δοκιμασία των ικανοτήτων μου για κοινό, βέβαια, και όχι προσωπικό όφελος.

Ποτέ το προσωπικό όφελος δεν κυριάρχησε στη ζωή μου.

Νομίζω ότι η εγγονή μου ασχολείται αποκλειστικά με τον εαυτό της και καθόλου με τους γύρω της, με τις ανάγκες και τα προβλήματά τους. Αυτά τα είχα και εγώ στην ίδια ηλικία αλλά ήταν άλλες οι συνθήκες, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων ήταν στενές, ο ένας εξαρτιόνταν από τον άλλο.

Εγώ από χαρακτήρα ενδιαφερόμουνα από τα νιάτα μου για τους άλλους, μου άρεσε να τους ψάχνω και να σκέφτομαι τρόπους καλιτέρεψης της ζωής τους. Δεν έχανα ευκαιρία να συζητάω μαζί τους, να χαρακτηρίζω πρόσωπα και καταστάσεις και να προτείνω λύσεις στα δύσκολα προβλήματά τους.

Έρχονται να πάρουν τη γνώμη μου ακόμα και τώρα, που είμαι στα τελευταία μου, ένας «μισός άνθρωπος», «μια γλυκιά καραμέλα», όπως μου αρέσει να αποκαλώ τους λειψούς. Κι αν οργίζονται με την κριτική που τους κάνω, αυτό δεν κρατάει πολύ, ξέρουν ότι κρύβει αληθινή έγνοια για αυτούς. Βρίσκουν πετυχημένα και τα παρατσούκλια και τα επίθετα που τους αποδίδω, έχουν καθιερωθεί στο χωριό όλα τα παρατσούκλια που έχω βγάλει. Είναι αυτό άλλωστε παλιά συνήθεια στο χωριό, όλοι αποκαλούν τους άλλους με παρατσούκλια, πολλές φορές ξεχνάμε το πραγματικό όνομά τους.

Στην εγγονή μου διακρίνω μεγάλη απαισιοδοξία, έλλειψη αυτοπεποίθησης και ανασφάλεια, φόβο για το μέλλον, κάτι που παρατηρώ γενικά στους νέους της ηλικίας της.

Ακόμα, ενοχλείται γιατί όλοι οι μεγαλύτεροι στην οικογένεια έχουμε απόψεις για το τι πρέπει να κάνει στη ζωή της, πώς να συμπεριφέρεται, πού να δίνει βάρος και αξία. Τα βάζει μαζί μας, θεωρεί ότι δεν εξετάζουμε τις δυνατότητες εξέλιξης της σύμφωνα με τα ταλέντα και τις ικανότητές της. Μέσα σε αυτά που θέλει να κάνει είναι και κάτι τρελλά, όπως να γίνει ηθοποιός ή χορεύτρια. Αυτά κι εγώ πιστεύω ακράδαντα ότι δεν μπορούν να εξασφαλίσουν ασφαλή και άνετη ζωή και “καλή αποκατάσταση”. Μια μόνιμη θέση στο δημόσιο ή σε μεγάλο οργανισμό, όπου είναι εξασφαλισμένα σταθερός μισθός, σύνταξη και εφάπαξ είναι ό,τι καλλίτερο για ένα νέο. Ο θείος της με το κύρος του και τις γνωριμίες του μπορεί να την τοποθετήσει σε κατάλληλο πόστο αμέσως.

Εκείνη γίνεται πυρ και μανία όταν τα ακούει αυτά και τσακώνεται και μαζί μου, μας αποκαλεί όλους συντηρητικούς και αναχρονιστικούς, συνηθισμένους στο βόλεμα.

Κατά βάθος βέβαια μου αρέσει έτσι που είναι δυναμική και μαχητική, με απόψεις ισχυρές. Ελπίζω ότι ωριμάζοντας θα γίνει μια αυτόβουλη και δημιουργική γυναίκα.

Εδώ είναι ευκαιρία να πω, πως οι γυναίκες που εγκρίνω και περνάω καλά μαζί τους, είναι οι δυναμικές, έξυπνες και μορφωμένες, ακόμα και όταν αυτό τις κάνει σκληρές και γι αυτό αντιπαθητικές στους άλλους. Οι χαζές, κλαψιάρες και άβουλες μου δίνουν στα νεύρα.

Όλα αυτά τα αναφέρω για να εξηγήσω την προτίμησή μου για δύσκολες αλλά ισχυρές γυναίκες, που οι άλλοι τις αποφεύγουν σαν το διάβολο -τις θεωρούν ανυπόφορες στρίγγλες- και βέβαια δεν θέλουν νταραβέρια μαζί τους. Εγώ όχι μόνο τις δέχομαι αλλά είμαι έτοιμη να πληρώσω με θυσίες για την προτίμησή μου αυτή, που επηρέασε και την άποψή μου για τις γυναίκες, που διάλεξαν οι γιοι μου.

Δεν δέχτηκα τη γυναίκα του μεγάλου γιου, εκτός των άλλων και γιατί κατάλαβα με την πρώτη ματιά ότι ήταν άβουλη και ανίκανη να πάρει οποιαδήποτε πρωτοβουλία, ακόμα και σε κρίσιμες καταστάσεις, όπως στην αντιμετώπιση των προβλημάτων πριν και μετά το θάνατο του άντρα της στη Γερμανία. Το μόνο που έκανε ήταν να κλαψουρίζει. Τι θα έκανα εγώ στη θέση της; Τσως δεν θα προλάβαινα την τραγική εξέλιξη, αλλά δεν θα καθόμουνα με σταυρωμένα χέρια, περιμένοντας τους άλλους να αναλάβουν όλα τα διαδικαστικά.

Αντίθετα, δέχτηκα με ικανοποίηση την αισιόδοξη και δυναμική πρώτη γυναίκα του μικρού μου γιου, από την οποία απόκτησε δυο αγόρια και δεν ενοχλήθηκα από την ανοικοκυροσιά της και τη συχνή απουσία της από το σπίτι, κάτι που οι άλλοι συγγενείς κατάκριναν βίαια.

Για να την υποστηρίξω ανάλαβα εγώ να συμπληρώνω τα κενά στη φροντίδα των παιδιών και του νοικοκυριού, ώστε να μη καταλάβει τίποτα ο γιος μου, που έλειπε κι αυτός πολύ από το σπίτι λόγω της υπεύθυνης δουλειάς του. Βέβαια ο γάμος δε φτούρισε, χώρισαν με κοινή συναίνεση και τα δυο παιδιά τους έμειναν μαζί μου μέχρι που ενηλικιώθηκαν.

Και η δεύτερη γυναίκα του μου άρεσε, είναι αξιόλογη, έξυπνη, μορφωμένη. Είναι αρχαιολόγος και εργάζεται στο Υπουργείο Πολιτισμού. Είναι χωρισμένη μετά από ένα βασανιστικό πρώτο γάμο και έχει έναν προβληματικό γιο. Αυτά μπορεί να ευθύνονται για την κακή κατάσταση της σωματικής και ψυχικής υγείας της και τη συχνά κακή συμπεριφορά της απέναντι σε όλους και εγώ δεν αποτελώ βέβαια εξαίρεση.

Το κεφάλαιο της ζωής μου, το σχετικά μικρό σε διάρκεια αλλά σκληρό και απαιτητικό για συνεχή επαγρύπνηση και δράση ήταν ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ο εμφύλιος και η πρώτη μεταπολεμική εποχή, δεκαπέντε χρόνια ανεξέλεγκτων καταστάσεων, φοβερών στερήσεων, συνεχών απειλών για δικούς και φίλους.

Ήταν η περίοδος που πολλοί συγχωριανοί κάτοικοι της Αθήνας ήλθαν πίσω στο χωριό μας με τις οικογένειές τους για να επιζήσουν.

Την κατάσταση αυτή μου ξανάφερε στο μυαλό η ανιψιά μου, η κόρη ενός καθηγητή φιλόλογου, ξάδελφου του άντρα μου, που με επισκέφτηκε προχθές στο σπίτι. Ο ξάδελφος αυτός ήλθε από την Αθήνα στο χωριό μας και έζησε εκεί στα δύο πρώτα χρόνια της γερμανικής κατοχής με την οικογένειά του, τη γυναίκα του, καθηγήτρια γαλλικών και τα δύο κοριτσάκια τους, ηλικίας δημοτικού.

Είχε φύγει μικρός από το χωριό για να σπουδάσει, με θυσίες των δικών του, όπως λέει συχνά, και μετά το θάνατο των γονιών του τα δύο του αδέλφια πούλησαν το πατρικό σπίτι και τα χωράφια και εγκαταστάθηκαν σε κοντινή πόλη.

Έτσι δεν υπήρχε δικό του μέρος στο χωριό να μείνει και τον πρώτο χειμώνα, μέχρι να βρεθεί άλλο σπίτι, ζήσανε μαζί μας. Γίναμε σύντομα μια μεγάλη οικογένεια, μια παρέα ταιριαστή. Περνούσαμε όλη τη μέρα μαζί, χωρίζαμε μόνο στον ύπνο.

Ο άντρας μου βρέθηκε μετά από πολλά χρόνια με τον ξάδελφό του, με τον οποίο είχαν πολλά κοινά στο χαρακτήρα -μανία με το διάβασμα, απόλυτη εντιμότητα αλλά και αποφυγή ανάληψης κάθε ευθύνης για κουμαντάρισμα του νοικοκυριού, αλλά και στις εξωτερικές δουλειές, που τα είχαν αναθέσει στις γυναίκες τους.

Παρά την απέχθειά τους στο φασισμό, δήλωναν πως δεν ήταν καμιώμενοι για ηρωισμούς απέναντι στον εχθρό, απόφευγαν να εκτεθούν στον κίνδυνο που μια εμπλοκή τους σε αντιστασιακή δράση θα συνεπάγονταν.

Τα τρία παιδιά μου βρήκαν καλή παρέα με τα δύο σχεδόν συνομήλικα κοριτσάκια του ξάδελφου. Ήταν όλες τις ώρες μαζί. Στο δημοτικό σχολείο που ήταν μονοτάξιο, με δάσκαλο έναν επιληπτικό αδιόριστο καθηγητή μαθηματικών, στα παιχνίδια, στη διασκέδαση - στήνανε συχνά χορό στο χαμόγελο μας, ξελαρυγκίζονταν στο τραγούδι και παρέσυραν και μας τους μεγάλους.

Εκαναν μαζί και τις δουλειές υπαίθρου που τους αναθέταμε. Μαζεύανε άγρια χόρτα, σπαράγγια, βολβούς, σαλιγκάρια, καβούρια στο ποτάμι, μανιτάρια, βγάζανε νερό από το πηγάδι του χωριού που ήταν έξω από το σπίτι μας, πλένανε τα λαχανικά και φέρνανε νερό στο σπίτι, βόσκανε στους αγρούς τα ζώα μας, βοηθούσαν στις γεωργικές εργασίες, όλα με πολύ κέφι.

Εγώ βρήκα στην Ελένη, τη σύζυγο του ξάδελφου, καθηγήτρια και αυτή, μια γυναίκα που εκτίμησα και θαύμασα απεριόριστα. Ήταν πανέξυπνη, δυναμική, πολυτεχνίτισσα, δουλευταρού και ικανή να τα βγάλει πέρα σε όλες τις δύσκολες συνθήκες -μπορεί αυτό να οφείλονταν στο ότι ήταν προσφυγοπούλα από τη Μικρά Ασία και πέρασε πολλά.

Συμβιώσαμε άριστα η Ελένη και εγώ, δύο γυναίκες δυναμικές, με έντονη κριτική διάθεση και σκληρές, που οι άντρες μας περίμεναν ότι σύντομα θα πέφταμε να φάμε η μια την άλλη. Δεν είχαν καταλάβει ότι η αρνητική μας στάση απευθύνονταν μόνο σε πρόσωπα που δεν αποδεχόμασταν, ξένα ή δικά και ότι με τους ανθρώπους που εκτιμούσαμε συμβιώναμε αρμονικά.

Εδώ θέλω λίγο να σταθώ στην Ελένη και τις δυσκολίες που είχε με τους άλλους συγγενείς του άντρα της, δυσκολίες που μαύρισαν τη ζωή τη δική της, του άντρα της και των παιδιών της.

Το πρόβλημα με τα αδέλφια του ήταν μεγάλο. Αυτός απαιτούσε πλήρη αποδοχή από τη γυναίκα του όλων των συγγενών του χωρίς

κριτική, καθώς και ανεμπόδιστη συνεχή οικονομική ενίσχυσή τους, ώστε να μη λέει το χωριό ότι είναι αχάριστος για τις θυσίες που κάνανε για να σπουδάσει.

Εκείνη πίστευε ότι οι συγγενείς αυτοί εκμεταλλεύονταν την καλοσύνη του άντρα της και ότι ο άντρας της και αυτή είχαν κάνει ήδη αρκετά μέχρι τότε, όταν είχαν την οικονομική δυνατότητα, ώστε να μη συνεχίσουν και στην Κατοχή, όταν με δυσκολία κατάφερναν να επιβιώνουν οι ίδιοι.

Δεν υποχωρούσε κανένας από τους δύο και η διχόνοια δημιουργήσε και στους δύο έλκος του στομάχου και νευρασθένεια. Η Ελένη πάθαινε υστερικές κρίσεις και σε μια από αυτές μόλις που την πρόλαβα να μην αυτοκτονήσει πίνοντας παπαζωτό, ένα δηλητήριο που είχαμε για τις ψείρες.

Όπως έμαθα οι καυγάδες και η καθημερινή ταπείνωση του ενός από τον άλλο συνεχίστηκαν και μεταπολεμικά. Η Ελένη έκανε και άλλες απόπειρες αυτοκτονίας, έφτασαν πολλές φορές κοντά στο χωρισμό. Τελικά η Ελένη πέθανε πριν τριάντα χρόνια, στα 67 της από καρκίνο.

Την κατάφαγε η αίσθηση ότι καταναγκάστηκε να κάνει ό,τι ήθελαν οι άλλοι, εμποδίστηκε να δημιουργήσει ελεύθερα και από πάνω οι άλλοι την αδίκησαν και δεν αναγνώρισαν τις θυσίες της.

Πόσο έχω στενοχωρηθεί με την ιστορία της Ελένης, της γυναίκας με τα ασύγκριτα προσόντα -είχε μυαλό για δέκα άντρες έλεγαν όλοι- τη μαυρισμένη της ζωή και τον άδικο χαμό.

Προσπαθώ να εξηγήσω γιατί εγώ, το ίδιο δυναμική, με την ίδια όρεξη για δουλειά, αφοσίωση στην οικογένεια αλλά και σκληρή κριτική διάθεση απέναντι στους άλλους δεν είχα ποτέ την αίσθηση και την πίκρα ότι εμποδίστηκα και αδικήθηκα στη ζωή μου. Νομίζω ότι εγώ έχω γλιτώσει από αυτά γιατί ό,τι επέλεξα να κάνω το έκανα γιατί μου άρεσε, ανάλαβα τις ευθύνες για τις καλές αλλά και για τις δυσάρεστες συνέπειες των επιλογών μου και, το κυριότερο, διατήρησα μέχρι τώρα την ικανότητα να βλέπω με αισιοδοξία και χιούμορ τη ζωή.

Η συνεργασία με την Ελένη στη δύσκολη κατοχική περίοδο έφερε καρπούς. Ξαναθυμηθήκαμε παλιές πρακτικές ή εφεύραμε καινούργιες για να φτιάξουμε παπούτσια και ρούχα στα παιδιά μας, για να αντιμετωπίσουμε τις αρρώστιες και τις μολύνσεις, για να αυξήσουμε την απόδοση και να κάνουμε πλήρη τη χρήση των προϊόντων που παίρναμε

από τις καλλιέργειες και τα ζώα μας, να μην πετάμε τίποτα, να βγάζουμε "από τη μύγα ξύγκι" όπως έλεγε η Ελένη.

Με την Ελένη υφαίναμε, πλέκαμε, επεξεργαζόμασταν το μαλλί, κάναμε προβιές, ασκιά από το δέρμα των ζώων, ράβαμε, μέχρι και τσόκαρα κάναμε για τα παιδιά, που ο άντρας μου τους έκανε τις ξύλινες βάσεις, η τέχνη του σαμαρτζή τον βοήθησε σε αυτό.

Φροντίζαμε να εξασφαλιστεί έγκαιρα αρκετή ποσότητα τροφίμων. Οι κότες, τα κουνέλια, τα λίγα αρνοκατσικάκια και γουρουνάκια που θρέφαμε μας έδιναν την πρώτη ύλη για τις ανάγκες τις καθημερινές αλλά και για συντηρημένα τρόφιμα -παστό χοιρινό και κυνήγι, λουκάνικα, τυριά, βούτυρα, χυλοπίττες, τραχανά.

Τα λιόδεντρα μας έδιναν εκλεκτές φαγόσιμες ελιές από τις πιο μεγάλες, τις καρυδόλιές, μέχρι τις πολύ μικρές, τις ψιλολιές, το λάδι αλλά και σαπούνι που φτιάχναμε μόνες μας με μούργα λαδιού και ποτάσσα.

Στους παραδοσιακούς τρόπους παρασκευής εγώ είχα την πρωτοβουλία, όμως η Ελένη έβαζε μπρος την εφευρετικότητά της για μεγαλύτερη απόδοση. Δε θα ξεχάσω τα "αιματηρά" λουκάνικα που έφτιαχνε, προσθέτοντας στη γέμιση αίμα από το ζώο, βρασμένο, πηγμένο και κομμένο κομματάκια. Στην αρχή αηδίασα εγώ, μετά είδα ότι πολλαπλασιάζονταν η ποσότητα των λουκάνικων, την άφησα να συνεχίσει αποκρύβοντας από τους άλλους την "αιματηρή" λεπτομέρεια.

Οι άντρες μας παραπονιόνταν που δεν είχαν άφθονο ψωμί. Δεν στερήθηκαν πάντως την αναγκαία ποσότητα, ακόμα και όταν στο σταρένιο αλεύρι χρειάστηκε να προστεθεί βρώμη ή σίκαλη, χρησιμοποιούσαμε και καλαμποκάλευρο για ψωμί και χυλό. Γκρίνιαζαν και για την έλλειψη καφέ. Καβουρδίζαμε ρεβίθια και τους ξεγελάγαμε.

Στα παιδιά μας δεν έλειψαν οι λιχουδιές, τα γλυκά με πετιμέζι αντί για ζάχαρη και διάφορες νοστιμιές που τα διασκέδαζαν.

Η ανιψιά μου θυμάται με νοσταλγία τα βράδια μας κοντά στο τζάκι της μικρής κουζίνας, όπου στριμωχνόμαστε εννιά άνθρωποι για να ζεσταθούμε, να ψήσουμε στη χόβιλη πατάτες, κάστανα, καβούρια, άγρια σπαράγγια, οβριές και μανιτάρια σε λαδωμένο χαρτί, να πούμε και να κάνουμε μεταξύ μας αστεία.

Είχαμε να αντιμετωπίσουμε και τις εφόδους ανταρτών και Ιταλών για να πάρουν τρόφιμα. Εγώ είχα πάντα σε περίοπτη θέση ένα τενεκέ λάδι και ένα σακί αλεύρι, τους το έδινα αμέσως με την εμφάνισή τους και γλίτωνα το ψάξιμο σε όλο το σπίτι.

Η Ελένη έκανε θαύματα με τις καλλιέργειες στο χωραφάκι που της δώσαμε. Από γνωστό της γεωπόνο και τα βιβλία της έμαθε να

καλλιεργεί σωστά και αποδοτικά και να παράγει ακόμα και όψιμα και πρώϊμα λαχανικά, να τα μοσχοπούλαει στη πλησιέστερη πόλη και να εξασφαλίζει φάρμακα και άλλα χρειώδη.

Η προσαρμογή της οικογένειάς της στις συνθήκες του χωριού ήταν δύσκολη. Είχαν ζήσει μέχρι τότε με οικονομική άνεση σε μεγάλες πόλεις, στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα.

Τα παιδιά άφησαν στην Αθήνα τα ωραία παιχνίδια τους τα αγορασμένα την Πρωτοχρονιά από μεγάλα καταστήματα. Στο χωριό έμαθαν να κάνουν πάνινα παιχνίδια, κούκλες και τόπια, δεν ντύνονταν πια τις απόκριες με ωραία καρναβαλίστικα ρούχα, όπως είχαν μάθει. Έπρεπε να μάθουν να τριγυρίζουν στην παγωνιά χωρίς γάντια και ξυπόλυτα. Δεν ήταν εύκολο. Γελάγαμε που τα βλέπαμε πώς ακροπερπατούσαν ώσπου να συνηθίσουν την ξυπολησιά, γνώρισαν τις “χιονίστρες” στα δάχτυλα χεριών και ποδιών, τις “καψαλίθρες” - μαυρισμένες φλέβες στις γάμπες από τη φωτιά του τζακιού.

Τα φάρμακα έγιναν απαραίτητα για όλους τους. Γνώρισαν τις παντός είδους μολύνσεις από την έλλειψη χώρων υγιεινής. Δεν είχαμε τουαλέττα, για την ανάγκη τους κατέβαιναν στην αυλή, όπου καραδοκούσαν να επωφεληθούν οι κότες. Ένας άγριος κόκορας που είχαμε χίμηξε και έγδαρε τα ποδαράκια της μιας κόρης, εμείς γελάγαμε με το πάθημά της, αυτής της στοίχισε πολύ, την έκανε να μη θέλει να ξαναεξυπηρετηθεί στην αυλή.

Οι βάλτοι του χωριού φιλοδώρησαν τη μεγάλη κόρη με ελονοσία, χρειαζόταν κινίνο. Οι κρίσεις έλκουν του ξάδελφου γίνονταν όλο πιο έντονες και συχνές, λόγω του υγρού μας κλίματος, της μη κατάλληλης διατροφής, του φόβου και της ανασφάλειας της Κατοχής. Χρειάζονταν και γιαυτό φάρμακα. Όλα τα παιδιά κολλούσαν ξανά και ξανά ψείρες κεφαλιού και σώματος, χρειαζόμασταν παπαζωτό και αλοιφές θειαφιού. Αυτά και τα διάφορα υλικά που χρησιμοποιούσαμε και δεν μπορούσαμε να φτιάξουμε μόνοι μας έπρεπε να τα προμηθευτούμε από την πόλη, ανταλλάσσοντας με τα γεωργικά μας προϊόντα, κύρια τα σπάνια πρώϊμα και όψιμα λαχανικά της Ελένης.

Η συνεργασία μας ωφέλησε και στην αντιμετώπιση των θηριωδιών των δυνάμεων κατοχής, που πλήρωνε ο άμαχος πληθυσμός. Σε κάθε γιουρούσι στο χωριό για συλλήψεις, κάψιμο και καταστροφή περιουσιών, εκφοβισμό και άσκηση πίεσης στον πληθυσμό για να καταδώσει, η Ελένη και εγώ τρέχαμε να προλάβουμε το κακό. Εκείνη χρησιμοποιούσε τις ξένες γλώσσες που μιλούσε -γαλλικά, ιταλικά- οι δυο μαζί το θάρρος, τη διπλωματία και την εφευρετικότητα για κόλπα

κατευνασμού -εκεί να δεις υποκρισία και γαλιφιά από μας, δυο γυναίκες που σε ομαλές συνθήκες τα σιχαινόμασταν αυτά.

Η ανιψιά μου θυμήθηκε τη μέρα που ήλθαν οι Γερμανοί στο χωριό με άγριες διαθέσεις, μετά από σαμποτάζ των ανταρτών, που στοίχισε τη ζωή ενός δικού τους στρατιώτη –είχαν δηλώσει ότι για κάθε Γερμανό που σκότωναν οι αντάρτες αυτοί θα σκότωναν πενήντα Έλληνες. Κατεβαίνοντας να φροντίσω τα ζώα, όπως κάθε πρωί με το χάραμα άκουσα τα σκυλιά του χωριού να αλυχτάνε με μανία. Βγήκα και τους είδα να μαζεύουν τους προύχοντες του χωριού, παπά, γιατρό, δάσκαλο, κοινοτάρχη, έτρεξα στο σπίτι, ξύπνησα όλους, είπα στους άντρες να κρυφτούν και στην Ελένη να πάμε στην πλατεία να μιλήσει στους Γερμανούς.

Βρήκαμε να έχουν δέσει αυτούς που έπιασαν στο μεγάλο πλάτανο της πλατείας για να τους ανακρίνουν με τη βοήθεια Ελλήνων καταδοτών. Η Ελένη πλησίασε τους Γερμανούς, τους μίλησε γαλλικά, τους συστήθηκε ως καθηγήτρια και σύζυγος καθηγητή φιλολόγου, που είχε σκεφτεί να κάνει μεταπτυχιακά στη Γερμανία γιατί ήταν θαυμαστής των Γερμανών λόγω της βαθιάς τους γνώσης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού -όπως μας διηγήθηκε μετά. Γύρισε σε μένα και μου είπε να φέρω ποτά και γλυκά να τους κεράσουμε.

Όταν γύρισα βρήκα την Ελένη να συνεχίζει να μιλάει στους Γερμανούς. Οι καταδότες είχαν εξαφανιστεί, με ήξεραν και με ντράπηκαν -όσο μπορεί να ντραπούν τέτοια κτήνη. Η κατάληξη ήταν να φύγουν οι Γερμανοί από το χωριό χωρίς να πειράξουν τίποτα -τα αντίποινα πραγματοποιήθηκαν, βέβαια, πλήρωσε άλλο χωριό την εφαρμογή αντιποίνων.

Στο μεταξύ η Ελένη και ο άντρας της προσπαθούσαν να ξυπνήσουν στους νέους του χωριού και των γύρω χωριών την αγάπη για μόρφωση. Εκείνη τους έκανε γαλλικά, ο εξάδελφος πίεζε τους γονείς τος να τελειώσουν τα παιδιά το γυμνάσιο για να έχουν ένα καλλίτερο μέλλον.

Πολλά από αυτά ήταν βαφτισμίδια του. Τότε ήταν συνήθειο οι γονείς να ζητούν από συμπατριώτες που είχαν διακριθεί στην Αθήνα να τους βαφτίζουν τα αγόρια τους για να εξασφαλίζουν την υποστήριξή τους στη ζωή τους. Τους έκανε ιδιαίτερα μαθήματα, τους έδινε βιβλία να διαβάζουν, γενικά φρόντισε να πάρουν το εφόδιο του απολυτηρίου γυμνασίου. Του έλεγα βέβαια: «θα το αδειάσεις το χωριό έτσι που πας, θα φύγουν όλοι οι νέοι για την Πρωτεύουσα».

Έτσι και έγινε. Τα δικά μου και τα παιδιά συγγενών και φίλων πήγαν μεταπολεμικά στην Αθήνα και με το απολυτήριο γυμνασίου τοποθετήθηκαν στο δημόσιο ή έκαναν σπουδές στο πανεπιστήμιο και μερικά πήγαν μπροστά.

Οι προσπάθειες της Ελένης, όμως, να ξεκουνήσει τους μεγάλους, που τους έβρισκε τεμπέληδες και παραιτημένους από κάθε προσπάθεια να κάνουν τη ζωή τους καλλίτερη δε βρήκε ανταπόκριση.

Αντίθετα, πείραξε τον εγωισμό των αντρών το ότι πήγαινε και τους έβρισκε στο καφενείο, άκουγε τις γκρίνιες τους για τις ελλείψεις του χωριού που τις απέδιδαν στην αδιαφορία των αρμοδίων, τους κατέκρινε ότι, αντί να ζητούν από άλλους να κάνουν κάτι, θάπρεπε μόνοι να προσπαθήσουν. Πρότεινε μάλιστα να πάει μαζί τους να φτιάξουν ένα βασικό χωματόδρομο, μιαν αίθουσα σχολείου -τα παιδιά έκαναν μάθημα σε ένα πρώην σταύλο- να ανοίξουν κανάλια για να πάει το νερό στα χωράφια τους.

Όχι μόνο δεν άκουσαν τις συμβουλές της, αλλά έκαναν παράπονα στον άντρα της ότι πάει να τους κάνει τον αρχηγό και αυτός συγχίστηκε και της είπε ότι τον έκανε ρεζύλι στους συγχωριανούς του.

Η ανιψιά μου θυμήθηκε και τις γιορτές του χωριού, τα πανηγύρια, τους γάμους, τις απόκριες, τη Μεγαλοβδομάδα, με τα ήθη και τα έθιμά τους και την ευκαιρία για περιποιημένα ντυσίματα, φαγοπότια, μουσική - ιδιαίτερα θυμάται το κλαρίνο, το βιολί και τα τραγούδια- και τον καλαματιανό και τσάμικο χορό. Ήταν, λέει μοναδική ευκαιρία να τα γνωρίσει από πρώτο χέρι, κάτι που μετά στερήθηκε με τη ζωή στην Αθήνα, όπου όλα αυτά τα μαθαίνανε στο σχολείο νεκρά και άνοστα, τα τραγούδια αγνώριστα στο μάθημα Ωδικής, τους χορούς με παραγγέλματα: ένα, δύο, τρία, μπρος το ποδαράκι, πίσω το ποδαράκι, δεξιά, αριστερά.

Ακόμα και οι κηδείες ήταν ευκαιρία για φαγοπότι, οι φτωχοί έτρεχαν πρώτοι να καλοφάνε. Άν απογοητεύονταν γκρίνιαζαν. Θυμόνται όλοι μια μισότρελλη συγχωριανή που σε τέτοια περίπτωση τριγύριζε και έλεγε: «Ούτε έφαγα ούτε ήπια, σκατά στην ψυχή του ποθαμένου».

Βέβαια ήταν Κατοχή, πολλά τα δράματα, ένας από τους πιο πλούσιους γάμους κατάληξε σε τραγωδία. Μια εβδομάδα μετά και όταν είχαν συμπληρωθεί και τα μεθεόρτια ο νιόγαμπρος και άλλοι τρεις νέοι του χωριού πήγαν για δουλειές στην Καλαμάτα και έπεσαν σε μπλόκο των Γερμανών. Τους πήραν και δεν τους ξαναείδε κανείς, λένε ότι τους πήγαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας. Η ανιψιά θυμάται πάντα το πένθος που έπεσε στο χωριό, τα μοιρολόγια και τους θρήνους.

Μετά την αποχώρηση της οικογένειας του ξάδελφου, αντιμετώπισα μόνη τα δεινά άλλων δυο χρόνων Κατοχής, του εμφύλιου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

Μόνη αντιμετώπισα τον Αυστριακό που μπήκε στο σπίτι να ψάξει για κρυμμένα όπλα και βρήκε ένα κασόνι όπλων από τον πόλεμο του '12, με γερμανικά γράμματα απέξω, στο οποίο βάζαμε τρόφιμα. Δεν μπορούσα να του δώσω εξηγήσεις, το άνοιξα και άρχισα να βγάζω τα τρόφιμα, κάτι μου έλεγε με καλό τρόπο είναι αλήθεια, κατάλαβα ότι ήθελε να το καταστρέψω, το ξέκαμα το κασόνι με τσεκούρι μπροστά του και πέταξα τα ξύλα στο τζάκι.

Εδώ πρέπει να πω ότι μέσα στην έγνοια μου να σώσω δικούς και φίλους στην Κατοχή και στον εμφύλιο δεν εκδηλώθηκα υπέρ και κατά καμιάς αντιμαχόμενης ομάδας, αριστερών ή δεξιών, ξένων ή ντόπιων, καλών ή κακών. Ήξερα ότι αν το έκανα θα έβλαπτα την οικογένειά μου - για τη ζωή μου δεν με ένοιαζε, δεν με ένοιαζε ποτέ.

Αυτό παρότι η επαναστατική μου φύση και η απόλυτη ηθική κρίση μου με καλούσαν να ταχθώ αντίθετη με τις εξουσίες και με τις παλιανθρωπιές -σπιουνιές, πλιάτσικα, βιαιότητες και κτηνωδίες που ήταν καθημερινή πρακτική τότε. Η παρατηρητικότητά μου με είχε βοηθήσει να ξεχωρίσω τους φαύλους, το ήξεραν αυτό και φοβόνταν τη δίκαιη κρίση μου.

Ο μοναδικός αδελφός μου, όμως, αγνόησε τους κινδύνους για την οικογένειά του -είχε γυναίκα και παιδί- μπήκε στο αντάρτικο. Την πλήρωσε ακριβά την απόφαση. Άρχισε να ζει στα βουνά, έπρεπε εγώ να κανονίζω μυστικά τις συναντήσεις του με τη γυναίκα και το παιδί του. Πόσες φορές τον έκρυψα στο υπόγειο, στη στέγη, στην αποθήκη και του πήγαινα φαγητό.

Κρατήσαμε με τη γυναίκα του κρυφό το μυστικό, γιατί θα κινδυνεύαμε όλοι. Όταν στον εμφύλιο τον έπιασαν με το αντάρτικο σκουφί, το όπλο στο χέρι και ζωσμένο με φυσίγγια, τον έδειραν μπροστά στη γυναίκα και το παιδί του. Τον έφεραν στο χωριό μας με συνοδεία, έτσι το έμαθαν πια όλοι ότι ήταν στο αντάρτικο.

Δεν χαρίστηκα, όμως, σε αυτούς που ήθελαν να πουν εναντίον του ή να κάνουν κακίες πέρα από ότι του άξιζε. Μια φορά που κάποιος συγχωριανός μου είπε μπροστά σε άλλους: «εσύ πρόσεχε, έχεις αδελφό κομμουνιστή» σήκωσα μια καρέκλα, του είπα: «τι λες μωρέ, παλιάνθρωπε, πας να με φοβίσεις;» και του την έσπασα στο κεφάλι.

Ήταν δύο μέτρα άνθρωπος, δεν μπορούσα να τον καταφέρω αλλιώς. Μετά από αυτό ούτε αυτός ούτε κανείς άλλος ξανάκανε νύξεις του είδους αυτού.

Όταν έφεραν τον αδελφό μου και τον έκλεισαν στο σπίτι του γιατρού του χωριού μαζί με άλλους αιχμάλωτους αντάρτες, έτρεξα, βρήκα το σκοπό στην πόρτα, μου λέει: «πού πας κυρά μου;» του είπα: «κυρά μου να πουν τη γυναίκα σου, δεν θα με εμποδίσεις να βρω τον αξιωματικό ασφάλειας εσύ, μην ξεχνάς το καλό που έχεις δει από τον πατέρα μου και τον άντρα μου, έχεις ακόμα στο στόμα το φαΐ που σε ταιζανε». Με άφησε, ανέβηκα, προσκάλεσα τον αξιωματικό και όλους να έλθουν με τον αδελφό μου να φάνε σπίτι, τους έστρωσα τραπέζι με παστό, πατάτες, αυγά, κρασί και, μπροστά τους, έδωσα ένα μάθημα που το χρώσταγα στον αδελφό μου, του έδωσα καρπαζίες λέγοντας: «Να, μωρέ, που ποτέ δεν με άκουσες, δε σπούδασες, δεν έμαθες να κάνεις τίποτα στη ζωή σου, τώρα καταστρέφεις τον εαυτό σου και την οικογένειά σου».

Μέχρι το τέλος του εμφυλίου και για πολλά χρόνια μετά μπήκε φυλακή, εξορίστηκε, βασανίστηκε πολλές φορές, εμένα ειδοποιούσε κάθε φορά να τρέξω. Τελικά χώρισε με τη γυναίκα του, πάλεψε εκείνη μόνη να μεγαλώσει το παιδί τους, που σπούδασε και έγινε γιατρός, ο οικογενειακός μας γιατρός. Ο αδελφός μου ζει τώρα μόνος και άρρωστος.

Δράση μυστική, που μόνον εγώ ήξερα είχε αναλάβει και ο μικρός μου γιος. Μετέφερε μηνύματα μεταξύ των αντιστασιακών με ένα δικό του τρόπο, που δε δημιουργούσε υποψίες. Κρυφοκαμάρωνα και τον βοηθούσα, όσο γίνονταν, ένοιωθα λίγο σαν να έκανε αυτό που ήθελα εγώ να κάνω.

Αλλά και τους ταγματασφαλίτες τους υποστήριξα όποτε έκρινα ότι έτσι θα μπορούσα να αποτρέψω κακή μεταχείριση συγχωριανών. Όταν ζήτησαν να κάνουν το σπίτι μας ανακριτήριο το δέχτηκα. Πριν από την ανάκριση περίμενα αυτούς που τους καλούσαν με βάση κατάλογο - γυναίκες κυρίως, συγγενείς των ανταρτών- και συμβούλευα να κρατήσουν σταθερή γραμμή σε αυτά που θα έλεγαν, να μη φλυαρήσουν. Άλλωστε ήταν αλήθεια ότι δεν είχαν γνώση ή ανάμιξη στη δράση των δικών τους.

Λίγο το γεγονός ότι βρίσκονταν σε σπίτι μορφωμένων και δίκαιων ανθρώπων, λίγο η συμπεριφορά μου που καταπράϋνε τα πνεύματα και απομάκρυνε κινδύνους παρεκτροπών, λίγο ότι ήξερα τη στάση όλων των

συγχωριανών καλά και βοηθούσα να πάρει την κατάλληλη τροπή η ανάκριση, το αποτέλεσμα ήταν καλό κατά γενική αναγνώριση.

Είχα ανάλογη στάση και με τους αντάρτες. Τραπέζωνα τους επικεφαλής τους συχνά. Δεν μπορούσα, όμως να ανεχτώ τους πλιατσικολόγους και τους ανήθικους αριστερούς συγχωριανούς. Ήξερα ποιοί είχαν γίνει πλούσιοι αρπάζοντας περιουσίες και προίκες, ποιοί είχαν καταχραστεί το ταμείο των ανταρτών, τους ήταν γνωστό ότι τα γνώριζα αυτά. Δεν ήθελα, όμως να γίνω καταδότης. Ας το είχαν βάρος στη συνείδησή τους οι ένοχοι.

Ο άντρας μου τηρούσε απέναντι στους απατεώνες αυτούς στάση, που του πήγαινε καλλίτερα στο χαρακτήρα. Όταν τον όρισαν μέλος του ανταρτοδικείου μαζί με άλλους δύο, που είχαν τελειώσει σχολαρχείο, για υποθέσεις βαριάς μορφής -προσπάθησε να το αποφύγει αυτό, να παραμείνει στη γωνίτσα του ήσυχος αλλά δεν τα κατάφερε- έλεγε ότι είναι υποθέσεις για ανώτερο δικαστήριο με αποτέλεσμα να περνούν αυτές σε μη συγχωριανούς των γειτονικών πόλεων.

Γενικά προσπάθησα να κάνω ό,τι μπορούσα για τις οικογένειες αριστερών και δεξιών που είχαν μπλέξει και ήταν μακριά από το σπίτι τους. Μεγάλη η δυστυχία, η ανέχεια, συνεχής ο κίνδυνος να τους κάψουν τα σπίτια οι αντίθετοι, να τους αρπάξουν ό,τι είχαν. Δημιουργούσα πάντα απόθεμα για τις οικογένειές τους, στο οποίο πρόσθετα και από το υστέρημα το οικογενειακό μας, όταν δεν μου έβγαινε αρκετό.

Όταν έρχονταν γυναίκες να μου δώσουν κοσμήματα ή πράγματα του νοικοκυριού τους σαν αντάλλαγμα για ψωμί, λάδι, ελιές, αλεύρι, τους τα προμήθευα αυτά χωρίς να τους πάρω τα πράγματά τους, τους ζητούσα μάλιστα να μην τα δώσουν στους αχρείους μαυραγορίτες που λυμαίνονταν τα χωριά.

Όπως έβλεπα με ίδιο μάτι δεξιούς και αριστερούς έτσι είχα δεξιούς και αριστερούς να μου κάνουν τις ίδιες αχρειότητες, πάντα στα λόγια, ευτυχώς, όχι σε δράση. Μας έλεγαν “μπουρζουάδες” οι αριστεροί, οι δεξιοί μας έλεγαν “κομμουνιστές”. Το έγραψαν μια φορά στον τοίχο μας. Το είδα γυρίζοντας με άλλες γυναίκες από το πλύσιμο των ρούχων στο ποτάμι. Κατέβηκα αμέσως από το άλογο, πήγα στο σπίτι και τα έβαλα με τον άντρα μου που ήταν στο μαγαζί του όλη μέρα και δεν είχε αντιληφθεί τίποτα. Πήρα ασβέστη και έσβησα καλά, καλά τα γραψίματα. Βρήκα και ποιος τα σκάρωσε, όχι πως θα έκανα σκηνές σε κάποιον που δεν είχε το θάρρος να μου τα πει κατά πρόσωπο, τους περιφρονούσα κάτι τέτοιους. Από κείνη τη μέρα παραφύλαγα κανονικά, έτοιμη να επέμβω, δεν το ξανάκαναν.

Αρκετά για το παρελθόν. Τώρα που ξέρω ότι πλησιάζει το τέλος μου και ο ποθητός θάνατος είναι προ των πυλών, ξανακοιτάζω τους δικούς μου για πρώτη φορά σαν ανήμπορο πλάσμα, ένα μωρό, που πρέπει οι άλλοι να το φροντίζουν.

Ο άντρας μου έχει πεθάνει εδώ και χρόνια. Ο μικρός γιος μου και οι δύο γιοι του είναι τόσο πολυάσχολοι που ούτε ένα τηλεφώνημα δεν έχουν καιρό να μου κάνουν. Η εγγονή μου από την κόρη μου που τη λέω "το ζουμπούλακι μου" έρχεται να κουβεντιάσουμε αλλά δεν έχει καιρό για περισσότερα -εργάζεται και σπουδάζει.

Στη φάση αυτή η μόνη που στέκεται δίπλα μου συνέχεια είναι η κόρη μου στην οποία έχω φερθεί σκληρά, πιο σκληρά από ότι στους άλλους και για περισσότερο διάστημα. Μαζί ζήσαμε και μετά τη χηρεία της, στο σπίτι που χτίσαμε στην Αθήνα με τα έσοδα από την πώληση περιουσιακών στοιχείων στο χωριό. Δεν πουλήσαμε το σπίτι στο χωριό, όπου έμενα όσο μπορούσα περισσότερο, και τα χωράφια που αφήσαμε να καλλιεργούν και να νέμονται οι δύο νόθες κόρες, δίνοντάς μας σε αντάλλαγμα για το νοικοκυριό λάδι, σύκα, τραχανά, χυλοπίτες, χοιρινό παστό και λουκάνικα, αλανιάρες κότες και γαλοπούλες, αυγά, χόρτα του βουνού, κηπευτικά.

Μέχρι σήμερα πηγαινοέρχεται η κόρη μου για να προμηθεύει με τέτοια αγαθά το νοικοκυριό και φύλους στην Αθήνα και είναι η μόνη στην οικογένεια που έχει τις ρίζες στο χωριό περί πολλού, είτε αφορούν πράγματα είτε ανθρώπους, τις διατηρεί ζωντανές και έχει μεταδώσει την αγάπη και στις κόρες της.

Οι άλλοι αδιαφορούν, εκτός του γιού μου που έχει αναλάβει τη χρηματοδότηση των έργων στο σπίτι και στα χτήματα και έχει αγάπη για το χωριό αλλά και πολύ περιορισμένο χρόνο στη διάθεσή του. Τώρα που εγώ είμαι απόμαχη, η κόρη μου έχει αναλάβει τη συντήρηση και αποκατάσταση φθορών, διαχείριση και προμήθειες.

Έτσι στη διαθήκη μου, μοίρασα στα δύο μου παιδιά και στα τέσσερα εγγόνια την περιουσία, όπως έκρινα καλλίτερα, αλλά άφησα στην κόρη μου την επικαρπία μέχρι το θάνατό της.

Στις προσπάθειές της έχει δίπλα της τον καταλληλότερο άνθρωπο, τον άντρα μιας ανιψιάς από το χωριό μας, που πήρε πρόωρη σύνταξη από τη σκληρή δουλειά του στην Αθήνα και ήλθε στο χωριό, όπου στο χωράφι της γυναίκας του πειραματίζεται με καλλιέργειες χωρίς χημικά. Έχει βάλει διάφορα οπωροφόρα, λαχανικά, άνθη, έχει κότες και παπιά

που του δίνουν και φυσικό λίπασμα, μοιάζει με την Ελένη, άλλωστε είναι και αυτός πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία. Είναι και πολυτεχνίτης, χτίζει μόνος το σπίτι του για μόνιμη εγκατάσταση στο χωριό.

Τον άνθρωπο αυτόν εγώ τον πρόσεξα και τον έκανα δικό μας, με αποκαλεί μάνα και εγώ γιό, κατάλαβα αμέσως πόσο ικανός αλλά και ίσιος στο χαρακτήρα είναι. Οι άλλοι στο χωριό τον βλέπουν με μισό μάτι, τον θεωρούν παρείσακτο και ξένο, ακόμα και ο γιός μου.

Ιδιαίτερα τον υποβλέπουν και τον κατηγορούν συνέχεια οι δύο νόθες κόρες, που είναι συνηθισμένες να ασχολούνται μόνον αυτές με τα ζώα, τα χωράφια και το σπίτι μας όλα αυτά τα χρόνια που μένουμε στην Αθήνα. Η κόρη μου, όμως, τον έχει εκτιμήσει πολύ, τρέχει σε αυτόν για κάθε θέμα και εγώ είμαι ήσυχη ότι έτσι θα συνεχίσει να υπάρχει φροντίδα για το βιος μας στο χωριό.

Νάμαι πάλι στο νοσοκομείο, δεν μπορώ να σηκώσω το κεφάλι μου και να κουνήσω τα χεροπόδαρά μου.

Με ψάχνουν να δουν τι έχω, ακούω που λένε ότι δεν φταίει η καρδιά αυτή τη φορά. Από άλλο θα πάω. Μιλάνε για πνευμονικό οίδημα.

Στο χάλι που είμαι η κόρη μου δε λείπει από δίπλα μου και σκέφτομαι για πρώτη φορά τι σπουδαία είναι, πάντα γελαστή και με χιούμορ, πάντα έτοιμη να φροντίσει τους άλλους και να αγνοήσει την επιθετικότητα, την άδικη συμπεριφορά, τον παραλογισμό που της δείχνουμε όλοι μας μέσα στον εγωισμό και τη φούρια να γίνουν όλα όπως τα θέλουμε εμείς, εγώ πρώτη την καταπίεσα όλα αυτά τα χρόνια που είχα το πάνω χέρι.

Τώρα στην ανημπόρια μου, εγώ που ποτέ δεν έδειξα την αδυναμία μου σε κανένα δικό -τα παιδιά μου δεν τα αγκάλιασα, δεν τα χάϊδεψα, δεν τα φίλησα ποτέ, τα έκανα αυτά κρυφά τις νύχτες- ζητάω τώρα από την κόρη μου να μου κρατάει το χέρι, να μου το χαϊδεύει. Το κάνει με την καρδιά της, της δίνω ευχές από μέσα μου.

Της ξανάπα πού έχω τα ρούχα που θέλω να μου φορέσει στο φέρετρό μου, τα κεντητά μου πουκάμισα, τις μεταξωτές κάλτσες, τα λουστρινένια γοβάκια μου.

«Τώρα θέλω να κοιμηθώ, της είπα, πήγαινε εσύ στο σπίτι να ξεκουραστείς λίγο, ήλθε η νυχτερινή νοσοκόμα να αναλάβει». Της ζήτησα να με φιλήσει όπως κάθε βράδυ και όπως κάθε βράδυ με φίλησε γελαστή. Ας την έχει καλά ο Θεός την αγαπημένη μου κόρη.

Η Βασιλική πέθανε την άλλη μέρα, το 1993, χωρίς να βασανιστεί, ήσυχα και άνετα. Η κόρη της την ετοίμασε με πολλή φροντίδα σαν αρχόντισσα στο τελευταίο της ταξίδι, την χτένισε ωραία, της φόρεσε τα αγαπημένα της ρούχα -τα κεντημένα τα φύλαξε, τα έβαλε μαζί με τα άλλα αναμνηστικά της νεανικής της ζωής.

Στη κηδεία ήλθε κόσμος πολύς, γνωστοί, συγγενείς και φίλοι από την κοινωνία του χωριού και την αθηναϊκή, δύοι αυτοί που δέθηκε μαζί τους, που ήξερε τα μυστικά τους και τα κράτησε εφτασφράγιστα, που τους φρόντισε και τους εξυπηρέτησε απλόχερα.

«Εφυγε η Μπουμπουλίνα μαζ» ήταν η κουβέντα που επαναλαμβάνονταν στην τελετή της κηδείας και της ταφής της.

ΔΗΜΗΤΡΑ

Είμαι 95 χρόνων. Προσεύχομαι καθημερινά στο Θεό να με πάρει κοντά του, φαίνεται, όμως, πως έχω πολλές αμαρτίες στη ζωή και δεν τις έχω ξεπληρώσει ακόμα. Έτσι συνεχίζω να ζω παρά τις επιθυμίες μου.

Δεν παραπονιέμαι. Καλά είμαι, εκτός από τη μεγάλη απώλεια ακοής, την κακή κυκλοφορία του αίματος που μου δημιουργεί φαγούρες στα πόδια τη νύχτα και κάποιους αρθριτικούς πόνους που δεν είναι καινούργιοι, τους έχω εδώ και πολλά χρόνια.

Το καινούργιο είναι ότι μετά από μια δύσκολη εγχείρηση που έγινε πριν έντεκα μήνες και αφού συνήλθα αρκετά και άρχισα να τρώω, να πίνω υγρά, να κάνω δουλίτσες, να πλέκω δαντέλα, να πηγαίνω στην εκκλησία, να ταξιδεύω, να συναναστρέφομαι, τελευταία έχω καταπέσει πολύ, έχει αδυνατίσει η όρασή μου, δεν μπορώ να διαβάσω ούτε να πλέξω δαντέλα και συχνά βλέπω τα γύρω θολά, σαν να πέφτει χιόνι και να μ' εμποδίζει να τα διακρίνω.

Έχω και αιματουρία, αλλά αυτή δεν με ενοχλεί, εκτός που ίσως είναι η αιτία για τις κόκκινες και μαύρες κηλίδες στο πρόσωπό μου και στα χέρια και, το σπουδαιότερο, που με εμποδίζει μερικές φορές να μεταλαβαίνω -δεν θέλω να έχω αιματουρία όταν μεταλαβαίνω το αίμα του Χριστού.

Η μετάληψη κάθε δεκαπέντε μέρες με ανακουφίζει και με ετοιμάζει για όταν έρθει η ώρα.

Τη σωτήρια μετάληψη πριν πεθάνουν έκαναν ο άντρας μου, που πέθανε το '81 σε ηλικία 92 ετών, έχοντας προβλέψει το τέλος του και πεθαίνοντας όρθιος σχεδόν, ο πατέρας της μικρής μου νύφης που πέθανε το '75, η συνομήλική μου συμπεθέρα, η χήρα του, που πέθανε το '97, όλοι άνθρωποι θεοσεβούμενοι. Βρέθηκα κοντά τους στις τελευταίες τους ώρες και φρόντισα για τη μετάληψή τους, που άλλωστε ήξερα πόσο επιθυμούσαν.

Κατάφερα να πείσω και την Ελένη, τη μητέρα της μεγάλης μου νύφης, που ήμουν κοντά της στην αρρώστια και το πλησίασμα του τέλους της το '73, να εξομολογηθεί και να μεταλάβει, μου είπε ότι την

ανακούφισε πολύ αυτό. Δεν τα κατάφερα, όμως, με τον άντρα της, που αρνήθηκε μέχρι την τελευταία στιγμή να μεταλάβει και να εξομολογηθεί, είπε ότι δεν πίστευε σε αυτά. Πολύ στενοχωρήθηκα και προσευχήθηκα διπλά να αναπαυθεί η ψυχή του, τόσο καλός άνθρωπος, ενάρετος αλλά ολιγόπιστος.

Εκείνο που μου στοιχίζει πάρα πολύ είναι ότι είμαι πια απόλυτα εξαρτημένη από τα παιδιά μου να με πλύνουν, να με αλλάξουν, να με ντύσουν -ούτε τις κάλτσες μου δεν μπορώ να φορέσω- να με βοηθήσουν να πάω ίσαμε τη βεράντα για καφέ και φαγητό.

Για την τουαλέττα δεν γίνεται λόγος. Οι φυσικές ανάγκες ικανοποιούνται επάνω μου με μπέιμπι λίνο που μου αλλάζει η νύφη μου και μέσω μιας “παρά φύσιν έδρας” που απόκτησα με την εγχείρηση που έκανα στην κοιλιά πέρυσι, μιας φοβερής οπής με πλαστική σακούλα, που ο γιος μου πρέπει να αλλάζει κάθε βράδυ. Με οδύνη έμαθα τελευταία ότι λόγω του εξασθενημένου οργανισμού μου δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση με νέα εγχείρηση, όπως με είχε βεβαιώσει ο γιατρός δίνοντάς μου έτσι κουράγιο. Πολύ στενοχωρήθηκα γιατί αυτό σημαίνει ότι θα συνεχίσουν τα παιδιά μου να μένουν δίπλα μου και να με υπηρετούν. Είναι κάτι που δεν το αντέχω, με πονάει πολύ. Βέβαια, όταν παραπονιέμαι που έχω γίνει ανίκανη να προσφέρω υπηρεσίες και τα βασανίζω, ακούω από όλα μαζί εντονότατες επιπλήξεις, ότι έχω φαίνεται ξεχάσει πόσο χρονών είμαι και ότι έχω προσφέρει ήδη πάρα πολλά, “για δέκα”, όπως λένε, επιπλήξεις που συνοδεύονται από χάδια και φιλιά.

Ακόμα, με στενοχωρεί που η οικογένεια του μικρού μου γιου έχει υποστεί οικονομική καταστροφή. Τα έχουν χάσει όλα, επιχείρηση, κτίρια, μηχανήματα, αυτοκίνητα, ζούνε με τη μικρή σύνταξη του γιου μου, την ακόμα μικρότερη της νύφης μου και τη δική μου και με βοήθεια από συγγενείς και φύλους. Εντυχώς μας έχουν μείνει τα σπίτια της πόλης και της εξοχής. Πιστεύουν ότι δεν πρέπει να μου μιλάνε για το θέμα, για να μη στενοχωρηθώ και εγώ, δεν θέλω να τους πιέσω, τους φθάνει η στενοχώρια τους.

Ας είναι καλά όλοι τους, γιοι και νύφες, εγγόνια, δισέγγονα, φίλοι και συγγενείς, όλο ο κόσμος. Παρακαλώ το Θεό, να μου επιτρέψει να τους ευλογώ και να τους δίνω την ευχή μου.

Τελευταία άρχισα να περνάω ώρες νάρκης, οπότε χάνω την αίσθηση της πραγματικότητας, μπερδεύω πρόσωπα, δηλαδή το μικρό μου γιο με το μεγάλο και τις δύο νύφες μου τη μία με την άλλη, δεν

γνωρίζω σε μερικές περιπτώσεις αν είναι πρωί, μεσημέρι ή βράδυ και, όπως μου έχει κοπεί τελείως η όρεξη, όταν μου λένε να φάω απαντώ ότι μόλις έφαγα, κάτι που διαψεύδεται αμέσως και ακολουθεί πίεση για φαγητό.

Τι περίεργο όμως, τα παλιά δεν τα ξεχνώ.

Προχθές καθώς είχα βυθιστεί πάλι σε νάρκη άκουσα τη μεγάλη μου νύφη να μου προτείνει να πιούμε απογευματινό καφέ, δέχτηκα, με βοήθηση να βγούμε στη βεράντα, μου έφερε και γλυκό και μου πρότεινε να της διηγηθώ πολύ παλιές ιστορίες από τη ζωή μου, που μαγνητοφόνησε, όπως πολλές φορές έχουν κάνει μαζί με το γιο μου.

Μου πήρε λίγο χρόνο να ξελαγαρίσω το μυαλό μου, που στην αρχή ήταν θολό και όλα μέσα ήταν κουβάρι, αλλά τελικά ξεκαθάρισαν, μπήκαν σε τάξη και άρχισα να της διηγούμαι με ονόματα και ημερομηνίες και λεπτομέρειες. Ήταν για μένα σπουδαίο και πολύ ζωογονητικό αυτό, τόσο που, όταν με ρώτησε αν κουράστηκα και θέλω να πέσω στο κρεββάτι μου, της είπα «όχι, που θα βρω τέτοια συντροφιά». Η διήγηση κράτησε τρεις και μισή ώρες, όπως την άκουσα να λέει στους άλλους που γύρισαν σπίτι μετά από απουσία για διάφορες δουλειές.

Περίεργο είναι και το πώς αναζωογονούμαι και αποκτάω μεγάλο κουράγιο όταν παρουσιάζεται ευκαιρία για περιπάτους και ταξίδια. Τα αγάπησα πάντα αυτά πάρα πολύ και είχα πολλές ευκαιρίες να τα πραγματοποιήσω στη ζωή μου. Τώρα σταμάτησαν σχεδόν εντελώς, όχι μόνο λόγω της κακής μου υγείας αλλά και γιατί τα μικρότερα παιδιά μου με τα οποία συγκατοικώ δεν έχουν πια αυτοκίνητο από τότε που ο εγγονός μου το τράκαρε -χωρίς δόξα τω Θεώ να πάθει τίποτα το παιδί μας- και είναι συνέχεια απασχολημένοι με τα καθημερινά, ίσως και φοβούνται ότι μπορεί η μετακίνηση να μου κάνει κακό.

Αντίθετα τα μεγάλα μου παιδιά που κατοικούν στην Αθήνα και έρχονται συχνά να με βλέπουν έχουν πάντα έτοιμη πρόταση για μετακίνηση, προκαλώντας μεγάλη αγαλλίαση σε μένα και έντονη αντίδραση των μικρότερων.

Πριν ένα μήνα, με την ευκαιρία του γάμου της κόρης του μεγάλου μου γιου που ήμουνα μαζί της από τη γέννησή της ώσπου έγινε δύο χρόνων, όχι μόνο με πήγαν στην Αθήνα, αλλά με πέρασαν και από διάφορα μέρη, που τους ζήτησα να δω, δηλαδή από τα ορεινά χωριά της Ηλείας απόπου κατάγομαι, από τα Καλάβρυτα όπου χτίζεται το σπίτι του γιατρού που με εγχείρησε και που έχει σχεδιάσει η αρχιτέκτων νύφη μου, η γυναίκα του μεγάλου μου γιου. Ήταν ένα ταξίδι οκτώ ωρών που

ευχαριστήθηκα ολόκληρο, κάθε στιγμή του, κάθε κομμάτι διαδρομής, κάθε στάση. Το ίδιο ευχαριστήθηκα κάθε στιγμή του γάμου της αγαπημένης μου εγγονής και δε ζήτησα να πέσω στο κρεββάτι παρά μόνο τις ώρες που όλοι ξεκουράζονταν και το ίδιο κουράγιο είχα και για το ταξίδι του γυρισμού και θαύμασαν όλοι.

Γυρίζοντας, όμως, στο σπίτι μου ένοιωσα πως ο κύκλος της ζωής μου έκλεισε -δεν υπήρχε κάτι να προσμένω σύντομα από παιδιά ή από εγγόνια- και το κουράγιο μου άρχισε να με εγκαταλείπει. Τα δύσκολα της κατάστασής μου -οι θολούρες, η ανορεξία, η ατονία- πήραν διαστάσεις.

Άρχισα να αποζητάω το θάνατο και να ικετεύω το Θεό να μου τον δώσει, να πάω να συναντήσω τους πεθαμένους μου. Είναι πολλοί, τους αποζητάω όλους, όλους αυτούς που τόσα χρόνια φρόντιζα μαζί με τη μικρότερη νύφη μου να μνημονεύονται με πρόσφορα και κόλλυβα. Με τους ζωντανούς έχω ξοφλήσει, μόνο βάρος τους είμαι πια. Για τους πεθαμένους, όμως, και για τις καλές και κακές καταστάσεις που περάσαμε μαζί φούντωσαν οι μνήμες.

Γυρίζοντας στις διηγήσεις που ζήτησε η νύφη μου αρχίζω από τα μικρά μου χρόνια.

Για τη μάνα μου, την άγια αυτή γυναίκα, τι να πρωτοπώ; Όντας οι μόνες γυναίκες σε ένα μεγάλο αντρόσογο -η μοναδική αδελφή μου πέθανε μωρό και στο σπίτι υπήρχαν έξη αγόρια- συνεννοούμαστε χωρίς να μιλάμε, δεν χρειαζόταν να μου πει τίποτα για το τι να κάνω και πως. Άλλωστε εγώ φρόντιζα να είμαι πάντα εντάξει από πολύ μικρή και αν παρόλα αυτά έκανα κάτι στραβό με στενοχωρούσε πολύ η αστοχία μου, βούρκωνα χωρίς να περιμένω από τους άλλους να μπουν στον κόπο να με μαλώσουν. Η αυτόματα πειθαρχική αυτή στάση με συνόδευσε σε όλη τη ζωή μου, είχα ένα καμπανάκι που χτυπούσε όταν μυριζόταν πιθανή μου παρέκκλιση από το σωστό. Αυτό μ' έκανε να μη θέλω να δοκιμάσω κανένα ρίσκο σε οποιαδήποτε φάση της ζωής μου και μ' έσωσε από ολισθήματα και προστριβές με οποιονδήποτε.

Έμαθα από μικρή να κάνω όλες τις γυναικείες δουλειές, πλύσιμο, σιδέρωμα, μαγείρεμα, μπάλωμα, καθάρισμα του σπιτιού, φροντίδα για τις κότες, για το περιβόλι και πολλά άλλα. Όλα έπρεπε να γίνονταν από δύο νοικοκυρές, τη μάνα μου και μένα. Για εξωτερική βοήθεια ούτε συζήτηση, δεν το επέτρεπαν τα οικονομικά μας.

Η μάνα μου έζησε αρκετά για να δει τα πρώτα δυο παιδιά της, ένα αγόρι και ένα κορίτσι να πεθαίνουν, τρία να πηγαίνουν στην Αμερική από τα δεκατέσσερά τους χρόνια και να μην τα ξαναβλέπει από κοντά, ένα να φεύγει για σπουδές στην Αθήνα. Περίμενε με λαχτάρα ένα μήνυμά τους, μια φωτογραφία τους. Πέθανε σε ηλικία 75 ετών το 1941, προτού αγριέψει πολύ στα μέρη μας η ιταλική και γερμανική Κατοχή.

Για τον πατέρα μου, που καταγόταν από ορεινό χωριό της Ηλείας, μπορώ μόνο να πω πόσο θαύμαζα το συστηματικό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε τα καθήκοντά του απέναντι στη μεγάλη μας οικογένεια, τις αγροτικές δουλειές, την πώληση-προμήθεια προϊόντων, την έγκαιρη αποθήκευση για το χειμώνα στα κελάρια μας, στο ωραίο πέτρινο σπίτι μας, που τώρα καταρρέει εγκαταλειμμένο και ασυντήρητο, στο οποίο έμεινα και μετά το γάμο μου για πέντε χρόνια.

Θεωρούσε ευλογία τα πολλά παιδιά του και, όταν ένας Ελληνοαμερικάνος θείος του πρότεινε να στείλει τα μεγαλύτερα στην Αμερική για να ελαφρώσει το βάρος του και για καλλίτερη τύχη γιαυτά, αυτός μόνο το τελευταίο λογάριασε. Ούτε τον ένοιαξε που, έτσι, μετά το σκοτωμό του μεγάλου του γιου στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και την απόφαση του δεύτερου να φύγει για σπουδές έμενε με το μικρό του αγοράκι και τις γυναίκες του σπιτιού και έπρεπε να κάνει μόνος όλες τις εξωτερικές δουλειές.

Η καλή σωματική και ψυχική του υγεία του έδωσε μακροζωία. Πέθανε το 1954 στα 96 του χρόνια, αφού αξιώθηκε να επισκεφθεί τα ξενιτεμένα του παιδιά στην Αμερική στα 90 του. Αυτό έκανε μεγάλη εντύπωση στον κόσμο και έχουμε μια φωτογραφία του με ολόλευκη γενιάδα σαν αγίου από μια εφημερίδα της εποχής.

Τα αδέλφια μου χαρακτηρίζονταν γενικά από αισιοδοξία, φαντασία, πολύ χιούμορ -αυτά με διακρίνουν και μένα, όπως λένε τα παιδιά και εγγόνια μου- και αρκετή αποκοτιά -αυτό δε με χαρακτηρίζει.

Ο δεύτερος μεγάλος μου αδελφός, αυτός που σπούδασε, συγκέντρωνε στο έπακρο τα χαρακτηριστικά αυτά. Άρχισε ως δάσκαλος, πήρε μέρος σε διαγωνισμό της Αγροτικής Τράπεζας και περνώντας πρώτος έγινε διευθυντής οργάνωσης συνεταιρισμών, που τότε δεν υπήρχαν ακόμα. Ανάλαβε να γυρίσει ολόκληρο τον αγροτικό χώρο, να τον γνωρίσει, βρήκε ότι οι πιο ώριμοι για συνεταιριστική οργάνωση ήταν οι αμπελουργοί, έμαθε όλες τις τοπικές ποικιλίες κρασιού - ήξερε να πει όταν δοκίμαζε ένα κρασί σε ποιό αμπέλι, σε ποιά περιοχή της Ελλάδας είχε παραχθεί.

Ήταν πάντα χαρούμενος και αισιόδοξος, μας επισκέπτονταν συχνά και μας έλεγε ωραίες ιστορίες, πραγματικές και φανταστικές με πολύ χιούμορ.

Έκανε μέχρι το τέλος του στα 93 του χρόνια μια ζωή ελεύθερη, ζωή εργένη, αφού δε θέλησε να δεσμευτεί από την οικογένεια που είχε δημιουργήσει, γυναίκα και δύο παιδιά. Γύρισε όλη την Ελλάδα με μια βαλίτσα στο χέρι και από τα 80 του με τον ουροσυλλέκτη στην τσέπη. Έψαχνε και για πολύτιμα μεταλλεύματα, "χρυσοθήρα" τον έλεγαν.

Στοίχισε πολύ στα παιδιά του ότι έζησαν χωρίς την πατρική παρουσία στο σπίτι. Το κορίτσι του παντρεύτηκε χωρίς την έγκριση κανενός έναν Αμερικάνο διπλωμάτη και ταξίδευε με αυτόν σε διάφορες χώρες, δεν την βλέπαμε καθόλου. Τελευταία μάθαμε πως ήταν στην Τουρκία. Ο γιος του έφυγε από το σπίτι νωρίς, μαθαίναμε από άλλους πού ήταν και τι έκανε, δεν ήθελε ούτε να μας ξέρει.

Όταν πέθανε ο πατέρας τους -η μάνα τους είχε πεθάνει από χρόνια - έδειξαν όλο τους το άχτι με το να μη θέλουν να έλθουν στην κηδεία του.

Η κόρη προφασίστηκε ότι δεν το επέτρεπαν οι άμεσες υποχρεώσεις του διπλωμάτη άντρα της. Ήλθε μετά μια εβδομάδα κάνοντάς με να οργιστώ πάρα πολύ για πρώτη και τελευταία φορά στη ζωή μου. Τα παιδιά και εγγόνια μου που παρακολούθησαν τη σκηνή άγριου κατσαδιάσματος της κόρης του μπροστά στον άντρα της, τα κλάματα και την κρίση λιποθυμίας της που καθόλου δεν με πτόησαν, έμειναν κατάπληκτα, δεν περίμεναν τέτοια συμπεριφορά από μένα.

Ο γιος του στο τηλεφώνημα με την αναγγελία του θανάτου του δήλωσε: «Ε, όλοι θα πεθάνουμε μια μέρα, δεν έχω λόγο να έλθω στην κηδεία», εξοργίζοντάς με και αυτός.

Τον άλλο μου αδελφό που σκοτώθηκε στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο δεν τον πολυέζησα. Ανάλαβα, όμως, στα 14 χρόνια μου να βοηθήσω στην ανατροφή του γιου του, που γεννήθηκε λίγο μετά το θάνατό του και, μπαίνοντας ανάμεσα σε αυτόν και στη νευρική και απελπισμένη και γιαυτό πολύ σκληρή μάνα του, που έκλαιγε μέρα νύχτα για αρκετόν καιρό και έλεγε συνέχεια το γιό της "ορφανό" και "άτυχο" - φρόντισα να του δώσω όση μπορούσα ηρεμία και σιγουριά στα παιδικά του χρόνια.

Με τα τρία ξενιτεμένα στην Αμερική αδέλφια μου δεν είχαμε πολλή επαφή για πολλά χρόνια. Ορισμένα γράμματα με φωτογραφίες, κουτιά με ρούχα και κάποια χρηματικά βοηθήματα ήταν ο μόνος τρόπος να μαθαίνουμε κάτι γιαυτούς.

Ήλθαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα μετά το '70, όταν είχαν πεθάνει και οι δυο γονείς μας.

Τώρα δεν υπάρχει κανένας τους στη ζωή.

Στη νέα τους πατρίδα τακτοποιήθηκαν καλά.

Ο μεγαλύτερος έγινε σεφ σε μεγάλο εστιατόριο και μασόνος - αυτό δεν το χώνεψα ποτέ. Παντρεύτηκε σε αρκετά μεγάλη ηλικία μιαν όμορφη Αμερικανίδα χορεύτρια μπαλέτου, με την οποία διατηρούμε σχέσεις και μετά το θάνατό του, την αγαπήσαμε όλοι πολύ από τότε που την γνωρίσαμε, όταν την έφερε για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Ακόμα χορεύει και διδάσκει χορό στα 85 της χρόνια και κάθε καλοκαίρι έρχεται να επισκεφτεί την “αδελφή” της -εμένα- και την “οικογένειά” της -εμάς όλους- όπως μας λέει. Πέρυσι που ήλθε μετά την εγχείρησή μου, με βρήκε σε φοβερή μετεγχειρητική κατάθλιψη και αμέσως βάλθηκε να μου δώσει κουράγιο με παραδείγματα μεγαλύτερων μου που ακόμα είναι δραστήριοι και παρακινώντας με να κάνω γυμναστικές ασκήσεις, όταν εγώ το μόνο που ποθούσα ήταν να φύγω από την άθλια ζωή μου. Αργότερα συνήλθα και τα είδα όλα πιο ρόδινα. Ας είναι καλά. Θα την ξαναδώ τάχα;

Ο δεύτερος είχε ταβέρνα σε ένα παραθαλάσσιο μέρος της Μασσαχουσέττης. Δεν παντρεύτηκε ποτέ και, όπως έλεγε ο πρώτος κατηγορώντας τον, ό,τι έβγαζε το έδινε στους φτωχούς ναυτικούς που, ανάμεσα σε δυο ταξίδια, έρχονταν να μπεκροπιούν στο μαγαζί του. Υπέφερε από παραμορφωτική αρθρίτιδα και αυτό τον έφερε μερικές φορές στην Ικαρία για ιαματικά λουτρά.

Ο τρίτος έζησε στη Νέα Υόρκη, έβγαλε μια σχολή λογιστών και έγινε υπάλληλος σε εταιρεία. Παντρεύτηκε μια ξένη που δεν χώνεψε κανείς μας ποτέ, την λέγαν “τσιγγάνα” γιατί ήταν μαυριδερή και λένε πως ήταν εβραία, έκανε μια κόρη που έχουμε χάσει τα ίχνη της. Ήταν ο πιο απόμακρος και απλησίαστος από όλους.

Τώρα που όλοι πέθαναν και θα πάω να τους βρω ξαναφέρνω στο νου μου πόσο έχω στενοχωρηθεί με το γεγονός ότι τα ξενιτεμένα μου αδέλφια απομακρύνθηκαν από την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, πέθαναν και τάφηκαν σε ξένη χώρα, πού ακριβώς και πώς είναι άγνωστο -δεν ξέρω τι κάνουν οι μασόνοι, τι οι εβραίοι με τους πεθαμένους τους, αν φρόντισε κανείς για τη μνημόνευσή τους και πώς.

Για τα αδέλφια μου που πέθαναν εδώ φροντίσαμε όλοι να έχουν χριστιανική ταφή και τακτική μνημόνευση.

Τώρα κατάφτασε η νιόπαντρη εγγονή μου με τον άντρα της από την Αθήνα και μετά τις αγκαλιές και τα φιλιά κάναμε τα αστεία που πολύ διασκεδάζουν όλους:

- Γιαγιά, τσιγαράκι;
- Μόλις το πέταξα.
- Γιαγιά, ετοιμάσου να πάμε εκδρομή στο χωριό του πατέρα σου, το αυτοκίνητο περιμένει, φύγαμε.
- Όπουτα, αμέσως, σε δυο λεφτά είμαι έτοιμη, λέω εγώ και κάνω πως σηκώνομαι.

Για μια στιγμή όλοι πιστεύουμε ότι αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί αλλά δεν αρέσει ούτε σαν αστείο στα μικρά μου παιδιά με τα οποία συγκατοικώ. Φτάνουν τρέχοντας ανήσυχα να μαλώσουν τους άλλους και να τους πουν να μην τάζουν κάτι που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, το όνειρο κόβεται απότομα και εγώ νοιώθω πάλι ανήμπορη να κουνήσω ακόμα και το χέρι μου.

Με την ευκαιρία θέλω να πω ότι με την οικογένεια του μεγάλου μου γιου, την οποία επισκέπτομαι συχνά και μένω για μερικές εβδομάδες, ταξιδεύουμε συχνά, βγαίνουμε για φαγητό, κινηματογράφο, θέατρο, γιορταστικές εκδηλώσεις, κοινωνικές συναναστροφές, γενικά κατανοούν την ανάγκη μου να βγαίνω έξω να ξεσκοτίζω. Τα μικρότερα παιδιά μου είναι περισσότερο του σπιτιού, αποφεύγουν τις άσκοπες μετακινήσεις.

Στη συνέχεια τα εγγόνια μου με ρωτούν πού βρισκόμαστε στη διήγηση της ζωής μου και, μια και βρισκόμαστε στην παιδική και εφηβική μου ηλικία στο πατρικό μου, ζητούν να μάθουν τι από την περίοδο αυτή μου έκανε μεγάλη εντύπωση.

Είπα για το ναυάγιο του Τιτανικού, που έγινε το 1912 νομίζω, όπου πνίγηκαν 1750 άνθρωποι, όταν στο παρθενικό του ταξίδι, προσέκρουσε σε παγόβουνο την ώρα που στο πολυτελέστατο πλοίο όλοι διασκέδαζαν με χορούς και μουσική. Όλοι στην πόλη μας έκλαιγαν στους δρόμους και στα σπίτια όταν είδαμε τις λεπτομέρειες στις εφημερίδες. Μας φάνηκε τόσο φοβερό να χαθούν τόσοι πολλοί άνθρωποι στην πιο ξένοιαστη ώρα τους και να χαθούν τόσα ωραία πράγματα πριν προλάβουν ακόμα να χρησιμοποιηθούν. Πρόσφατα παίχτηκε μια ταινία με θέμα το ναυάγιο του Τιτανικού και τα εγγόνια μου είπαν να πάμε να τη δούμε όταν γίνω καλά.

Άλλα συχνά θλιβερά γεγονότα της παιδικής μου ηλικίας, που είναι ζωντανά στη μνήμη μου, ήταν οι καταστροφές της σοδειάς, όταν βουβοί και βουρκωμένοι όλοι και ανίκανοι να κάνουν κάτι έβλεπαν να φεύγει προς τα ρέματα η σταφίδα που είχαν απλώσει να ξεραθεί, παρασυρμένη

από νεροποντή -η σταφίδα τότε ήταν βασικό εξαγωγικό προϊόν για την Ηλεία. Το ίδιο καταστροφική ήταν η περίπτωση μικρής παραγωγής λαδιού και ελιάς, βασικού προϊόντος για τα νοικοκυριά, συνήθως λόγω δάκου. Βέβαια σε απόγνωση οδηγούσε και η ξηρασία -θυμάμαι τις λιτανείες και τα τρισάγια και τις προσευχές που έκαναν όλοι για λίγη βροχή.

Πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις έτρεμα, νομίζοντας ότι τα νοικοκυριά θα πεινάσουν, θα καταστραφούν οικονομικά. Κάπως γινόταν τελικά και όλοι επιβίωναν με μικρές μόνο στερήσεις.

Όμως, και ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος με τα παλικάρια που χάθηκαν, τις νεαρές χήρες και τα ορφανά -τότε σκοτώθηκε και ο αδελφός μου, όπως είπα παραπάνω- ήταν ένα απόμακρο σε τόπο αλλά οδυνηρό για τις επιπτώσεις του γεγονός.

Το χειρότερο ήταν που δεν ξέραμε πού ακριβώς, από ποιους και πώς σκοτώνονταν οι δικοί μας, ούτε ήταν βέβαιο πως είχαν σκοτωθεί και όχι χαθεί και πως δεν θα μας έρχονταν πάλι πίσω κάποια μέρα. Βεβαιότητα υπήρχε μόνον όταν κάποιος ήταν παρών στο γεγονός και το κοινοποιούσε. Χρειαζόταν επίπονη έρευνα για να βρεθεί τι έγινε με τον αδελφό μου -ο γιος του πήγε μετά 50 χρόνια και έψαξε, ρώτησε, γύρισε την περιοχή των Γιαννιτσών, όπου συμπολεμιστές του μας είχαν πει ότι τον είδαν τελευταία φορά, έμαθε πού ο πατέρας του είχε σκοτωθεί, βρήκε τα οστά του και τα έφερε να τα θάψει στον οικογενειακό μας τάφο.

Ευχάριστη ανάμνηση ήταν το δημοτικό σχολείο, όπου ήμουνα πρώτη μαθήτρια. Έγραφα ωραίες εκθέσεις, έκανα απαγγελίες στις γιορτές, μάθαινα γρήγορα ιστορία, γεωγραφία, ήμουν καλή στην αριθμητική κι έκανα τη μάνα μου να ονειρεύεται να με κάνει δασκάλα. Δυστυχώς σταμάτησα πριν τελειώσω το δημοτικό, αφού έφυγαν τα αδέλφια μου, όπως είπα παραπάνω. Μου έμεινε όμως από το σχολείο η ευκολία και η λαχτάρα του διαβάσματος και της μάθησης. Συνέχισα μέχρι σήμερα να διαβάζω, να παρακολουθώ διαλέξεις, να επισκέπτομαι τόπους, σε θρησκευτικά κυρίως θέματα.

Στα 17 μου παντρεύτηκα έναν ώριμο άνθρωπο γύρω στα εικοσιεννιά, που είχε φύγει από το χωριό του το 1912 για την Αμερική -έφυγε με ένα καράβι φορτωμένο ανθρώπους και προμήθειες, μέχρι και ζώα είχαν για να σφάζουν και να τρώνε στο ταξίδι που τότε κράταγε τρεις μήνες.

Έζησε στην Αμερική τέσσερα χρόνια. Όταν είχε αρχίσει να στεριώνει του έγραψε η χήρα μάνα του να γυρίσει αμέσως στο πατρικό,

όπου είχαν πεθάνει οι τρεις μεγαλύτεροι αδελφοί του από το δάγκειο και έμεινε μόνο η αδελφή και ο μικρός, δέκα ετών, αδελφός.

Γύρισε οριστικά στην Ελλάδα, στο χωριό του. Ανάλαβε αμέσως να τακτοποιήσει τα του πατρικού νοικοκυριού, του φαναρτζίδικου και της αγροτικής περιουσίας του πατέρα του.

Μόνον αφού ο αδελφός του ενηλικώθηκε, γύρισε από στρατιώτης και ανάλαβε μαζί με τη μάνα, τη μεγάλη αδελφή και τη δική του συνεπικουρία να συνεχίσει τις δουλειές, θέλησε να παντρευτεί.

Του προξένεψαν εμένα κρύβοντας την πραγματική μου ηλικία, που μπορεί να την έβρισκε πολύ μικρή -ήμουν ψηλή και έδειχνα σοβαρή και ώριμη, έτσι που έγινε αμέσως πιστευτό ότι ήμουν μεγαλύτερη- και ο γάμος έγινε το 1921.

Εγκατασταθήκαμε στην πόλη στο πατρικό μου σπίτι μαζί με τους γονείς και το μικρό μου αδελφό. Ο άντρας μου ξεκίνησε ένα εμπορικό και έκανε και το φωτογράφο στο κατάστημά του, πήγαινε πολύ καλά λόγω της καλής οργάνωσής του.

Κάναμε δύο κόρες και δύο γιους, δύο κόρες άτυχες, που τις χτύπησε πολιομυελίτιδα και έμειναν παράλυτες, η μια πέθανε στα δυόμισι χρόνια της, η άλλη έζησε 14 χρόνια. Οι δύο γιοί γεννήθηκαν μετά τη δεύτερη κόρη μας. Μαζί αγαπήσαμε την άρρωστη μικρή μας, ήταν τόσο γλυκιά, μας έδινε χαρά, την κλάψαμε πολύ όταν έφυγε.

Στο μεταξύ μεγάλωσαν οι απαιτήσεις της ζωής. Δεν γλιτώσαμε και από το κραχ του '30, έπρεπε να ξαναρχίσουμε από την αρχή. Πουλήσαμε ό,τι περιουσιακό είχαμε και με το κεφάλαιο ο άντρας μου έχτισε σπίτι με μαγαζί από κάτω, οργάνωσε ξυλουργική επιχείρηση στο ισόγειο, μια πρωτοποριακή επιχείρηση με μηχανήματα από ξύλο και σίδερο δικής του εφεύρεσης και κατασκευής, μοναδικά για την εποχή. Συγκέντρωνε ξυλεία από όλους τους γύρω νομούς, μέχρι την Ευρυτανία έφτανε. Απασχολούσε δέκα άτομα στο ξυλουργείο. Ο ίδιος πέρα από αρχιμάστορας ήταν και έμπορος ειδών σχετικών με τα ξύλα, που τα πουλούσε στο εμπρός μέρος του μαγαζιού.

Μεταφερθήκαμε στο νέο σπίτι, όπου γεννήθηκε ο μικρός μας γιος. Η διαρρύθμιση του σπιτιού, σχέδιο του άντρα μου, ήταν και αυτή πρωτότυπη. Επέτρεπε με κατάργηση ή προσθήκη τοίχων να μεγαλώνουν και να γίνονται λιγότερα τα δωμάτια ή αντίθετα να μικραίνουν και να γίνονται περισσότερα, ανάλογα με τις ανάγκες, Η γυναίκα του μεγάλου μου γιου που είναι αρχιτέκτων θαύμασε πολύ τη διαρρύθμιση και έδωσε συγχαρητήρια στον άντρα μου.

Εδώ θυμάμαι ένα περιστατικό με το οποίο πολύ τρομάξαμε αλλά και γελάσαμε όταν πέρασε η μπόρα. Ενώ μπαίνανε οι σανίδες του πατώματος του νέου σπιτιού ο μικρός μου γιος, μωρό, μπουσούλισε χωρίς να τον προσέξουμε ούτε εγώ ούτε οι εργάτες μέχρι μια τρύπα, σκαρφάλωσε τα εμπόδια που είχαμε βάλει και έπεσε κάτω στο ισόγειο, ευτυχώς σε ένα σωρό από πριονίδια, μπροστά στα μάτια του έντρομου πατέρα του. Δεν έπαθε τίποτα, αλλά εμείς το πήραμε για σημάδι ότι έπρεπε να κάνουμε γρήγορα το τρισάγιο για το καινούργιο σπίτι και να μην περιμένουμε να τελειώσει πρώτα.

Έτσι ήταν πάντα ο μικρός μου γιος, εξερευνητικός, εφευρετικός, επιδέξιος με τα μηχανήματα, έκανε φύλλο-φτερό τις συσκευές που έπεφταν στα χέρια του και τις ξανάδενε. Έπρεπε να λόνει όλες τις απορίες του και να μην αφήνει σκοτεινά σημεία.

Παρά την έμφυτη κλίση του δεν μπόρεσε να σπουδάσει. Δεν τέλειωσε το γυμνάσιο, γιατί μικρός έπαθε βαριά αδενοπάθεια και για να προλάβουμε τη φυματίωση που θέριζε τότε, άρχισα να τον τρέχω σε περιοχές μεγάλου υψομέτρου και να προσπαθώ με κόλπα να του ανοίξω την όρεξη. Γνωρίσαμε μαζί τα ωραία ορεινά χωριά της Ηλείας και τα εστιατόρια ή τέλος πάντων τα μέρη όπου μπορούσα να βρω ποικιλία φαγητού. Ευτυχώς τα οικονομικά μας επέτρεπαν τέτοια ζωή. Μας πήρε πέντε χρόνια για να σωθεί οριστικά.

Η μοίρα τόφερε να χρειαστεί να κάνω το ίδιο πολύ αργότερα για την εγγονή μου, την κόρη του, που στα δυόμισι χρόνια της παρουσίασε άσθμα, με κίνδυνο να πάψει τελείως να αναπνέει σε μια κρίση. Ξαναπήρα τα γνωστά μου βουνά μαζί της και αυτό μαζί με τη θεραπεία που της κάναμε με σύγχρονες αμερικάνικες μεθόδους περιόρισε σταδιακά τα συμπτώματα, ώστε να μπορεί να ζήσει φυσιολογική ζωή, να παντρευτεί και να κάνει παιδιά, κάτι που ο γιατρός απέκλειε αν το άσθμα της συνέχιζε με την ίδια ένταση.

Ο άλλος γιος μου, ο μεγάλος, έδειξε από μικρός μεγάλη κλίση στα γράμματα, όλο διάβαζε, χρησιμοποιούσε το χαρτζιλίκι του για να αγοράζει βιβλία. Πρώτος μαθητής σε όλες τις τάξεις του δημοτικού και του γυμνασίου, αποφάσισε να δώσει εξετάσεις για το Πολυτεχνείο. Ανέβηκα μαζί του στην Αθήνα και ζήσαμε για λίγο στο σπίτι του μεγάλου μου αδελφού και σε μια παράγκα που ο άντρας μου έφτιαξε σε ξερό και δροσερό βόρειο προάστιο της Αττικής, όπου τα καλοκαίρια πηγαίναμε και με το μικρό μου γιο για την υγεία του.

Όπως αναμέναμε όλοι, και οι συμπολίτες που είχαν θαυμάσει την αγάπη του για σπουδές, ο γιος μου πέρασε στο Πολυτεχνείο το 1948 και

σε πέντε χρόνια τέλειωσε πολιτικός μηχανικός. Μετά το στρατιωτικό του - όπου είχε και ένα ατύχημα, έσπασε το πόδι του και με έκανε να τρέχω στη Θεσσαλονίκη στο νοσοκομείο- τον προσέλαβαν στο Γραφείο Δοξιάδη, ένα μεγάλο τεχνικό γραφείο, όπου έπαιρναν τους πρωτεύοντες απόφοιτους μηχανικούς. Εκεί γνώρισε μιαν αρχιτέκτονα, άρεσαν ο ένας στον άλλο, άρεσαν και στις οικογένειες από τις δύο μεριές. Παντρεύτηκαν σε δύο μήνες από τη γνωριμία τους το 1958. Δεν έκαναν όμως αμέσως παιδιά γιατί πήραν υποτροφίες και έκαναν μεταπυχιακές σπουδές, δύο χρόνια στην Αθήνα και πέντε στη Βοστόνη. Μόνον όταν τελειώσανε αποκτήσανε παιδιά, δύο κόρες, την πρώτη στην Αμερική, που την έφεραν τριάντα μηνών στην Ελλάδα, όπου γύρισαν και εγκαταστάθηκαν με το τέλος των σπουδών τους.

Ας επανέλθουμε στο σήμερα. Είμαι καλλίτερα.

Τηλθαν και κάτι συγγενείς να με δουν και μετά τα κεράσματα η μεγάλη μου νύφη μου ζήτησε να τους πω ένα παλιότερο όνειρό μου, που έχει κάνει μεγάλη εντύπωση σε αυτήν και στο μεγάλο γιο μου γιατί το θεώρησαν προφητικό γιαυτά που ακολούθησαν, και το έχουν μαγνητοφωνήσει. Ζωντάνεψα αμέσως, μ' αρέσει άλλωστε να διηγούμαι σε παρέες, έτσι που έχω σχεδόν κουφαθεί και δεν μπορώ πια να πάρω μέρος σε συζητήσεις.

Είδα, λοιπόν, στο όνειρό μου ότι είχα πεθάνει και έκαναν την κηδεία μου στην εκκλησία. Έγώ παρακολουθούσα τα γινόμενα πετώντας ψηλά χωρίς οι άλλοι να με βλέπουν. Στο τέλος, αφού είπαν καλά λόγια για μένα, άρχισε ο παπάς να αναφέρει τις προσφορές που έγιναν στη μνήμη μου. Δεν είπε τίποτα για προσφορά του μικρού μου γιου, που στέκονταν στενοχωρημένος. Για το μεγάλο ανάφερε ότι προσφέρεται να κάνει μαζί με τη γυναίκα του τα κατασκευαστικά σχέδια του νομαρχιακού νοσοκομείου Ηλείας -πως μου ήρθε αυτό; Ο ιερέας ανάφερε ότι έτσι συνεχίζεται η κοινωνική προσφορά της οικογένειάς μου και η προσωπική δική μου στον τόπο.

Αυτό το όνειρο είχε κάνει και σε μένα εντύπωση, φαινόταν προφητικό. Οι αναφορές στο θάνατό μου, στην επικήδεια τελετή και στο νομαρχιακό νοσοκομείο που τα σχέδιά του θα αναλάμβαναν τα παιδιά μου παράπεμπαν στην κρίσιμη αρρώστια και την εγχείρησή μου ένα χρόνο μετά, που με έχουν φέρει κοντά στο θάνατο, καθώς και στην ανάληψη από τα παιδιά μου των σχεδίων του σπιτιού στα Καλάβρυτα του φίλου τους γιατρού που με εγχείρησε. Αξιώθηκα να δω το σπίτι στο πρόσφατο ταξίδι

προς την Αθήνα για το γάμο της εγγονής μου, είναι ένα ωραίο κτίριο από πέτρα σαν κάστρο, πηγαίνει τόσο όμορφα στο ορεινό τοπίο. Οι αναφορές στην αδυναμία του μικρού μου γιου να προσφέρει οτιδήποτε παράπεμπαν στην οικονομική καταστροφή του, που ακολούθησε μετά το όνειρο.

Αρκετά για σήμερα, ήλθε και ο τοπικός γιατρός, που με επισκέπτεται συχνά και βλέπει και τις μικροβιολογικές εξετάσεις, όπως ζητά ο χειρούργος γιατρός της Αθήνας. Ευτυχώς που όλα αυτά τα έξοδα καλύπτονται από την ασφάλιση του ΙΚΑ. Ελπίζω να είναι έτσι και να μη μου λένε ψέματα, για να μη στενοχωριέμαι ότι φορτώνω με πρόσθετες δαπάνες για την αφεντιά μου τα στενά οικονομικά που αντιμετωπίζει ο μικρός μου γιος με τον οποίο συγκατοικώ.

Συνεχίζω να διηγούμαι τη ζωή στην οικογένειά μου, που μέχρι τον πόλεμο του '40 κύλησε ήσυχα και δημιουργικά και με ανθηρά οικονομικά.

Όταν τα εγγόνια μου με ρωτούν να τους πω περιστατικά από την παιδική ζωή των πατεράδων τους αναλογίζομαι πόσο διαφορετικά ήταν τα δυο μου παιδιά στη συμπεριφορά τους στα μικράτα τους, ενώ μεγαλώνοντας έγιναν το ίδιο καλόκαρδα, σεβαστικά απέναντι στους μεγάλους, αγαπημένα μεταξύ τους, όσο δεν γινόταν άλλο.

Θα πω μερικά που κάνουν όλους να γελάνε.

Μικρά όταν ήταν, ο μεγάλος ήταν πάντα λιγομίλητος, σοβαρός, απασχολημένος με τα διαβάσματά του, ο άλλος ήταν πειραχτήρι, γελαστός, με ιδέες για φάρσες. Ο μεγάλος δεν εκδηλωνόταν, καταλάβαμε ότι ζήλεψε όταν στα τρία του χρόνια απόκτησε αδελφάκι, τον ρωτούσαμε: «σου αρέσει το μωρό ή να το διώξουμε;» έλεγε μουτρωμένα: «τώρα που το κάνατε κρατήστε το».

Ο άντρας μου αγαπούσε πολύ τα παιδιά μας. Του άρεσε να τους μαθαίνει γεωγραφία από έναν παγκόσμιο χάρτη που είχε κολλήσει στον τοίχο της κουζίνας, όπου τρώγαμε. Μια φορά τους είπε και για το Χεδζάζ, την πρωτεύουσα δε θυμάμαι τώρα ποιας χώρας της Αφρικής και όταν τους είπε να το επαναλάβουν, ο μεγάλος παρεξήγησε το όνομα ηχητικά και δήλωσε: «αυτό το όνομα είναι ντροπιασμένο».

Επεισε σε μένα να χρησιμοποιώ το ξύλο για συνέτιση -ο άντρας μου ποτέ δεν σήκωσε χέρι στα παιδιά μας, συζητούσε μαζί τους σαν να ήταν μεγάλα. Είχα πάνω στο τζάκι μια βεργούλα και όταν έκαναν κάτι που απαιτούσε τιμωρία, καταλάβαιναν τι τα περίμενε, ο μεγάλος αμύλητος έπαιρνε τις ξυλιές του, ο μικρός φώναζε για να τις προλάβει: «ποτέ, ποτέ δε θα το ξανακάνω». Ρωτούσα το μεγάλο: «γιατί εσύ δεν λες δεν θα το

ξανακάνω, να γλιτώσεις το ξύλο;» έλεγε: «δεν είμαι βέβαιος ότι δεν θα ξαναδώσω αφορμή για ξυλιές, εσύ όταν πρέπει θα μου τις δώσεις, έτσι κι αλλιώς δε γλιτώνω».

Με την κήρυξη του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου έγινε επιστράτευση, που μας πήρε όλους τους εργάτες -ο άντρας μου ήταν μεγάλος για να επιστρατευθεί. Μπήκα και εγώ στη δουλειά του μαγαζιού για να τα βγάζουμε πέρα. Θυμάμαι ότι τότε μας έκαναν παραγγελία 120 ψάθινες καρέκλες για ένα κινηματογράφο. Ανάλαβα εγώ τα ψαθιά, δεν ήξερα την τέχνη, πήγα σε έναν που ήξερε και μου έδειξε πώς γίνονται. Πήραμε το υλικό, ο άντρας μου έφτιαχνε το σκελετό και εγώ τις νύχτες έφτιαχνα το ψαθί, στην αρχή αργά, μετά πιο γρήγορα. Την έβγαλα πέρα στην ώρα της την παραγγελία.

Πήραμε και παιδιά νεώτερης ηλικίας στο μαγαζί να βοηθούν και έτσι είχαμε ένα εισόδημα, με το οποίο ο προνοητικός άντρας μου έκανε προμήθειες σε τρόφιμα. Γέμισε το κελάρι μας, αλλά μερικά τα έκρυψα εγώ καλά να μην μπορούν να τα βρουν οι κατακτητές αν έκαναν γιουρούσι, πόλεμος ήταν.

Οι δυσκολίες άρχισαν με την ιταλική κατοχή, όταν μας επίταξαν το εργοστάσιο για να κάνουν δικές τους ξυλουργικές δουλειές και μας πήραν και τα τρόφιμα που βρήκαν εύκολα -μας έμειναν αυτά που είχα καλά κρυμμένα. Έκλεβαν και κότες οι Ιταλοί, έτρωγαν γάτες και άλογα, έμπαιναν και στους κήπους για φρούτα και λαχανικά.

Με δυσκολία και κόλπα διάφορα έκανα κουμάντο για να μην πεινάσουμε. Αξιοποίησα κάθε σπιθαμή του κήπου μας με χρήσιμα φυτά, έφυγαν τα ωραία μου λουλούδια -δεν τρώγονται, βλέπεις, αυτά μετατρέψαμε και μακρινότερα χωράφια μας σε περιβόλια, είχα ζώα, εκεί όπου μπορούσα να τα διατηρώ έξω από την άμεση αντίληψη των Ιταλών.

Πήγαινε ο άντρας μου και στα ορεινά χωριά, πουλούσε ξυλουργικά και έπαιρνε ό,τι τρόφιμα μπορούσαν να του δώσουν. Τις νύχτες, που δεν έρχονταν στο εργοστάσιο οι Ιταλοί, φτιάχναμε τσόκαρα και γεωργικά εργαλεία για να τα πουλήσουμε στα χωριά με αντάλλαγμα τρόφιμα.

Έτσι, στερούμαστε σχετικά λίγα. Έδινα και στους φτωχότερους ό,τι μπορούσα. Παρατηρούσα συχνά, χωρίς να λέω τίποτα, το μεγάλο μου γιο, που έκρυβε στην τσέπη του ψωμί και ό,τι άλλο μπορούσε από τη μερίδα του και πήγαινε στη γωνία και το έδινε σε ένα πεινασμένο παιδί.

Η πείνα ήταν μεγάλη. Έβλεπες να τσακώνονται για ένα ρεβίθι, για ένα κουκί, για ένα ψίχουλο ψωμί και λίγα μπορούσες να κάνεις γι αυτούς

χωρίς να κινδυνεύει η ίδια σου η οικογένεια. Νομίζω ότι κι εγώ, όπως και όλες οι νοικοκυρές που γνώρισαν τη στέρηση της κατοχής μάθαμε να μη σπαταλάμε ούτε την ελάχιστη ποσότητα. Μας κοροϊδεύουν οι νεότεροι, μας λένε ότι το παρακάνουμε.

Άρχισα να γνέθω, να υφαίνω, να πλέκω, να ράβω χρησιμοποιώντας ό,τι από τα πράγματά μας -κλωστή, ύφασμα, δέρμα- μπορούσε να μου δώσει πρώτη ώλη. Άρχισα να κάνω δοκιμές με φαγώσιμα, που πριν δεν μας πολυάρεσαν, πετιμέζι για ζάχαρη, καλαμπόκι, σίκαλη και κριθάρι για ψωμί, καβουρτισμένο ρεβίθι για καφέ, βότανα για τσάϊ, περιφρονημένα άγρια χόρτα -τσουκνίδες, λαχανίδες. Άλλωστε έτσι έκαναν και οι άλλες νοικοκυρές και ανταλλάσσαμε εμπειρίες.

Η Γερμανοί ήταν πιο άγριοι και άκαρδοι από τους Ιταλούς, που λυπόταν κανένα πεινασμένο παιδάκι και του έδιναν από το φαγητό τους. Των Γερμανών δεν πονούσε η ψυχή τους για τίποτα.

Άρχισαν και τα αντίποινα στη δράση των αντιστασιακών -η πόλη μας έδωσε μερικούς από τους πιο γνωστούς αντάρτες και πληρώσαμε πολύ ακριβά την αντίσταση και στον εμφύλιο, με σκοτωμούς επί τόπου, εξορίες, κάψιμο σπιτιών, φούντωμα μίσους ανάμεσα και σε αδέλφια ακόμα.

Εγώ έβλεπα με πόνο να πληρώνεται το αντίτιμο της αντιστασιακής δράσης από αθώους τις περισσότερες φορές και με τάραξε πολύ το μίσος που άρχισε να φουντώνει μεταξύ των Ελλήνων. Το να κάνουν φρικαλεότητες οι Γερμανοί το καταλάβαινα, ήταν εχθροί, κατακτητές. Να τις κάνουμε, όμως, μεταξύ μας πολύ πιο άγριες μερικές φορές δεν το καταλάβαινα και έτρεμα πως το χάσμα που άνοιξε δεν θα έκλεινε εύκολα, θα μας τυραννούσε χρόνια και μετά το τέλος του πολέμου.

Το κόστος των αντιποίνων της δράσης αυτής -τα χωριά που κάηκαν ολοσχερώς, οι άνθρωποι που πάρθηκαν όμηροι και τους χάσαμε, τουφεκίστηκαν ή σφάχτηκαν ή απαγχονίστηκαν, οι οικογένειες που μείνανε χωρίς προστάτη, οι περιουσίες που χάθηκαν- ήταν τεράστιο, όπως και ο τρόμος που έπιανε τον κόσμο με το άκουσμα: «έρχονται οι Γερμανοί» -για αντίποινα- που έκανε πολλούς να καταφεύγουν στο ύπαιθρο, στα χωράφια, όπου, όμως, καραδοκούσαν οι αντάρτες για να μαζέψουν και αυτοί ανθρώπους, που τους χρειάζονταν για ενίσχυση της δύναμής τους.

Ακόμα και βομβαρδισμούς είχαμε στη μικρή μας πόλη. Σκοτώθηκαν άνθρωποι. Στο ερώτημα προς τους Αγγλούς γιατί σκότωναν αμάχους απαντούσαν: «δεν στέλνουμε τους καλλίτερους πιλότους μας στις

επιθέσεις αυτές, τους έχουμε για τα μεγάλα μέτωπα», έτσι άκαρδα, όπως έγινε αργότερα γνωστό από τα αρχεία Άγγλων και Γερμανών.

Τα ίδια δεν έγιναν και με το Κόσοβο πρόσφατα, όπου χάθηκαν τόσοι άμαχοι; «Έγινε λάθος στο στόχο, δεν στέλνουμε τους καλλίτερους πιλότους μας σε τέτοιες αποστολές» είπαν οι Αγγλοαμερικάνοι που βομβάρδιζαν. Ευτυχώς που ζητήθηκε συγγνώμη και έτσι οι σκοτωμένοι θα ξαναγυρίσουν στις οικογένειές τους!!!

Ο άντρας μου δεν αποδεχόταν το φευγιό στο ύπαιθρο όταν γινόταν γνωστό ότι θα έρχονταν Γερμανοί στην πόλη για αντίποινα. Το θεωρούσε μάταιο ή και επικίνδυνο. Θυμάμαι σε μια τέτοια περίπτωση, που έφευγε όλη η πόλη -μερικοί έμειναν στα χωράφια όλο το καλοκαίρι- το μεγάλο μας παιδί ζητούσε κλαίγοντας από τον πατέρα του να φύγουμε και μεις, εκείνος έλεγε ήρεμα: «Δεν θα σωθούμε φεύγοντας, εδώ είμαστε πιο προστατευμένοι», κάτι με το οποίο συμφωνούσα κι εγώ.

Η ήττα και αποχώρηση των Γερμανών μας χαροποίησε αλλά για λίγο. Συνεχίστηκε και εκδηλώθηκε πιο ελεύθερα το μίσος ανάμεσα στους συντοπίτες, δεν άλλαξε προς το καλλίτερο την κατάσταση τρόμου στην πόλη μας. Πολλοί έφυγαν με τον εμφύλιο αναγκαστικά -εξορίες, φυλακίσεις, σκοτωμοί, κάψιμο σπιτιών, καταστροφή περιουσιών- άλλοι έφυγαν στην Αθήνα για να γλιτώσουν ή απλά να βρουν την ανωνυμία ή ακόμα να βρουν κάτι να κάνουν για το μέλλον τους. Άδειασε η πόλη από νέους και μεσήλικες άντρες.

Εμείς ξαναστήσαμε το εργοστάσιο. Τα βγάζαμε δύσκολα πέρα στην αρχή. Δεν περιφρονήσαμε και το συσσίτιο που έδιναν στην πόλη, πήγαιναν τα παιδιά με κατσαρόλια και γύριζαν με όσπρια μαγειρεμένα, τυρί, ψωμί, καμιά σοκολάτα, μας φαίνονταν όλα νόστιμα.

Πλησίαζε, όμως, η ώρα να πάει ο μεγάλος μου γιος στην Αθήνα για την τελευταία τάξη του γυμνασίου και για φροντιστήριο για το Πολυτεχνείο και έπρεπε να πάω και εγώ μαζί. Σφιχτήκαμε οικονομικά ακόμα πιο πολύ. Μπήκε ο γιος στο Πολυτεχνείο και άρχισε κάθε εβδομάδα να φεύγει με το τραίνο το καλάθι με βρασμένο κοτόπουλο, τυρί, ψωμί, φρούτα και λαχανικά. Βοήθησαν και οι οικογένειες του αδελφού και του ξάδελφού μου στην Αθήνα και το παιδί τελείωσε το Πολυτεχνείο.

Αργότερα ο άντρας μου είχε ένα αστείο να λέει συχνά θυμούμενος τη στενότητα που περάσαμε. Έλεγε: «σπούδασε ο γιος μας με κόπους, αλλά αφού παντρεύτηκε αρχιτέκτονα αποκτήσαμε άκοπα και δεύτερο απόφοιτο του Πολυτεχνείου στην οικογένεια».

Όταν ο άντρας μου ήταν 90 χρονών, αξιωθήκαμε να πάμε μαζί με το μεγάλο μου γιο στην Αμερική, στον τόπο όπου είχαν ζήσει τα τρία

αδέλφια μου, είχε δουλέψει για τέσσερα χρόνια ο άντρας μου, είχε σπουδάσει ο γιος μου με τη νύφη μου.

Μεγάλη στιγμή για όλους.

Είδαμε όλους τους συγγενείς, αυτούς που ζούσαν ακόμα -τα αδέλφια μου είχαν όλα πεθάνει. Συναντήσαμε τη γυναίκα του αδελφού μου, τη χορεύτρια μπαλέτου, την οικογένεια του ανιψιού μου, που εγκαταστάθηκε στην Αμερική, παντρεύτηκε Ελληνοαμερικανίδα, έκανε δυο παιδιά, απόχτησε σπίτι στη Νέα Υόρκη.

Ξεναγηθήκαμε στα αξιοθέατα της Νέας Υόρκης, πήγαμε στη Βοστόνη όπου είδαμε το εργοστάσιο στο οποίο δούλεψε ο άντρας μου, τα παραθαλάσσια μέρος στο οποίο είχε ταβέρνα ο αδελφός μου, το Πανεπιστήμιο που σπούδασαν ο γιός μου και η νύφη μου.

Ψώνισα και χρήσιμα πράγματα για τα νοικοκυριά των νυφάδων μου, τα έχουν ακόμα και με ευγγωμονούν που τους τα έφερα, καθώς και ηλεκτρονικά μηχανήματα. Έχει πλάκα πως καταφέραμε εγώ και ο γιος μου να τα περάσουμε αδασμολόγητα από το τελωνείο. Ο άντρας μου δεν θέλησε να αναμιχθεί, το θεώρησε αδίκημα να μην πληρώνουμε δασμούς. «Κλέβουμε το Κράτος», είπε. Εγώ βρίσκω πως δεν είναι κακό, δίνουμε στο Κράτος πάρα πολλά κάθε χρόνο, έτσι βοήθησα και τα περάσαμε από το τελωνείο με τρόπο που κανένας δεν πήρε χαμπάρι.

Είναι Κυριακή. Δεν πήγα με τους άλλους στην εκκλησία και σήμερα, είμαι πολύ αδύναμη. Όταν είμαι κάπως καλά παρακολουθώ τη λειτουργία από την τηλεόραση. Επίσης δε νηστεύω πια, εγώ που δεν έχασα ούτε μέρα νηστείας μέχρι να αρρωστήσω, όπως γίνεται στην οικογένεια την πατρική, τη δική μου, του μικρού μου γιου. Πάντα νηστεύαμε όλες τις σαρακοστιανές μέρες και τις Τετάρτες και Παρασκευές

Ούτε να διαβάσω μπορώ πια τα αγαπημένα μου βιβλία, να φωτιστεί το μυαλό μου, που έτσι κι αλλιώς είναι θολωμένο. Καιρός είναι να συγχωρεθώ για τα αμαρτήματά μου και να με πάρει ο Θεός πια κοντά του.

Η μικρή μου νύφη αντιδρά στην επιμονή μου να ζητώ από το Θεό να κάνει κάτι που μόνο αυτός με τη θεία σοφία και χάρη του αποφασίζει πότε και πως θα το κάνει «Εσύ, μου λέει, πάντα μάλωνες αυτούς που είχαν παραιτηθεί από τη ζωή και ζήταγαν το θάνατο, έτρεχες κοντά τους και τους συμβούλευες να ποθούν μόνον ότι ο Θεός αποφασίζει να τους δώσει. Τώρα δεν το εφαρμόζεις στον εαυτό σου».

Έχει δίκιο, έχω χάσει το θάρρος μου, ελπίζω όχι την πίστη μου. Αυτό εξομολογούμαι στον ιερέα που έρχεται κάθε δεκαπέντε μέρες να με

εξομολογήσει και να με μεταλάβει και ζητώ συγχώρεση. Αυτός είναι πιο συγκαταβατικός, αντί να με επιπλήξει ζητάει την ευχή μου. Του τη δίνω με όλη μου την καρδιά.

Τέτοιες ώρες ο νους μου πάει στη συμπεθέρα μου, τη μητέρα της μικρής μου νύφης, με την οποία έτυχε να έχουμε την ίδια ακριβώς ηλικία. Γεννηθήκαμε την ίδια μέρα, του ίδιου μήνα, του ίδιου χρόνου. Εκείνη πέθανε πρόπερτι. Ζήσαμε μαζί τριάντα ολόκληρα χρόνια, από τότε που ήλθε μαζί με τον άντρα της και εγκαταστάθηκε στο σπίτι μας από το χωριό της. Θεοσεβούμενη γυναίκα, μαζί πήγαμε στους Άγιους Τόπους και προμηθευτήκαμε τα σάβανά μας και τα άλλα αγιασμένα αντικείμενα για όταν έλθει η ώρα. Τα δικά της τα βάλαμε όταν πέθανε, τα δικά μου ακόμα περιμένουν.

Θυμάμαι που επισκεφτήκαμε στα 90 μας χρόνια ένα μοναστήρι σκαλωμένο σε έναν απότομο βράχο. Είχε 94 σκαλιά για να φτάσεις στην πύλη του. Μας είπαν όλοι να μείνουμε στο αυτοκίνητο, δεν περίμεναν να μπορέσουμε να βγάλουμε πέρα τόσα σκαλιά λόγω της ηλικίας μας και των αρθριτικών που μας βασάνιζαν. Εμείς, όμως, δεν τους ακούσαμε. Τα ανεβήκαμε τα σκαλιά κάνοντας το σταυρό μας συνέχεια, ούτε που κουραστήκαμε και το ίδιο έγινε στο κατέβασμα. Ήταν ένα θαύμα στο οποίο μας αξίωσε ο Θεός.

Πιστεύω πολύ στα θαύματα του Χριστού και των Αγίων, το ίδιο πίστευε και κείνη και τα μικρά μου παιδιά. Έχω η ίδια αξιωθεί να γνωρίσω τη θεία χάρη σε δύσκολες στιγμές.

Είναι ενδιαφέρον το πώς έγινε και ήλθαν οι συμπέθεροι να συγκατοικήσουν μαζί μας. Ήταν ιδέα του άντρα μου, όταν η μεγάλη νύφη μου, που εργαζόταν σκληρά στο ίδιο γραφείο με τον άντρα της και ταξίδευε πολύ στην Ελλάδα και στο εξωτερικό σε συνέδρια, απόκτησε τη δεύτερη κόρη της. Μπήκε θέμα να πάω εγώ να μείνω στην Αθήνα για το μωρό και ο άντρας μου σκέφτηκε να έλθουν οι γονείς της μικρής νύφης μας να μείνουν στο σπίτι μας για βοήθεια στο νοικοκυριό και στην φροντίδα των τριών μικρών παιδιών της κόρης τους.

Έτσι πούλησαν οι συμπέθεροι το σπίτι τους στο χωριό και εγκαταστάθηκαν σε μας, ενώ εγώ έφυγα και εγκαταστάθηκα στο σπίτι του γιού μου στην Αθήνα. Εμεινα δύο χρόνια, από τον πρώτο μήνα του μωρού και βοηθούσα όπου χρειάζονταν, παράλληλα με την κοπέλα την εσωτερική που είχαν στο σπίτι για τις δύο τους κόρες. Αυτό συνεχίστηκε

για έκτακτες περιπτώσεις μέχρι τώρα που αρρώστησα. Από καιρό σε καιρό ερχόταν και ο άντρας μου και έμενε μαζί μας.

Στις γιορτές βρισκόμαστε πάντα όλοι κάτω στην πόλη μας, τέσσερις παπούδες και γιαγιάδες, τέσσερις γονείς, αρχικά πέντε και αργότερα έξη μικρά παιδιά, όλοι ήθελαν να στριμώχνονται στην κουζίνα, εκεί που γινόταν και το μαγείρεμα, κουζίνα μικρή, απορώ πως χωρούσαμε. Το σπίτι βούτιζε σα μελίστι, μερικές φορές γινόταν πανδαιμόνιο, άλλες φορές κάναμε απόλυτη ησυχία μην ξυπνήσουν τα μωρά.

Η κατάσταση διασκέδαζε τον άντρα μου, που απολάμβανε να βλέπει τα μικρά γύρω του να χαλούν τον κόσμο. «Φωνάξτε κι άλλο», έλεγε γελώντας. Η φασαρία ήταν όμως βασανιστική για τους εκπαιδευτικούς γονείς της μεγάλης μου νύφης, που τους είχε πολύ κουράσει η δουλειά τους στα σχολεία με τα παιδιά και αποζητούσαν στο σπίτι ησυχία.

Εγώ πάλι, όχι μόνο ευχαριστιόμουνα με τα έξη μικρά παιδιά, αλλά διασκέδαζα μαζί τους. Ήμουνα της αρχής: «τον παιδιόν μου το παιδί είναι δύο φορές παιδί μου» και χαιρόμουνα διπλά να ασχολούμαι με τα εγγόνια μου και αργότερα με τα δισέγγονά μου.

Αναλάβαινα ρόλους συνοδού των εγγονιών μου στην εκκλησία, στις διακοπές και στις εξόδους τους. Οι φίλες μου, όταν με συναντούσαν να συνοδεύω έξη μικρά παιδιά στους δρόμους της πόλης μας, που άρχιζαν να γίνονται επικίνδυνοι από τα αυτοκίνητα ή στη θάλασσα για μπάνιο ανησυχούσαν και μου έλεγαν: «δεν φοβάσαι και δεν κουράζεσαι με τόση ευθύνη, άφησέ τα στους γονείς τους που τα κάνανε, αρκετά δεν έκανες για τα δικά σου παιδιά;»

Μ' άρεσε να τα βλέπω να μεγαλώνουν το καθένα με τα χούγια του -φοβερή ποικιλία χαρακτήρων για παιδιά που βγήκαν από την ίδια οικογένεια.

Εδώ πρέπει να πω, βέβαια, πως η ανατροφή των εγγονιών δεν είχε την πειθαρχία -και το ξύλο- σαν βάση. Με ενδιαφέρον σύγκρινα τους παλιούς δικούς μου με τους νέους τρόπους που τα παιδιά μου εφάρμοζαν και τα αποτελέσματά τους. Δεν επεμβαίναμε με τον άντρα μου, απλώς παρακολουθούσαμε, αντίθετα οι γονείς της μεγάλης μου νύφης, σαν ειδικοί, κριτικαραν τις παιδαγωγικές μεθόδους των παιδιών τους και τις έβρισκαν καταστροφικές: «Πολύ ελεύθερα και κακομαθημένα τα κάνουν, θα πληρώσουν μια μέρα» έλεγε η συμπεθέρα μου η Ελένη. «Δεν εγκρίνω να πάνε σε ιδιωτικά σχολεία, δεν πρέπει να τους αφήνουν ελεύθερες επιλογές στις σπουδές τους» έλεγε ο συμπέθερός μου, που πολύ αντέδρασε όταν δύο εγγόνια του η μικρή εγγονή του από την αρχιτέκτονα κόρη του

και ο εγγονός από την μικρή του κόρη διάλεξαν να γίνουν βιολοντσελίστες. «Τα παιδιά πρέπει να γίνουν επιστήμονες, όχι οργανοπαίκτες» έλεγε.

Ειδικά οι κόρες του μεγάλου μου γιου από μικρές οδηγήθηκαν από τους γονείς τους να σκέφτονται και να πράττουν ελεύθερα. Πήγαν σε σχολείο χορού, έκαναν ιδιαίτερα μαθήματα μουσικής (πιάνου) και γλωσσών, έκαναν ζωγραφική με τη μάνα τους την αρχιτέκτονα και θέατρο με την αδελφή της τη δικηγόρο που είχε τελειώσει σχολή θεάτρου, πήγαιναν σε εκθέσεις και σε μουσεία, παρακινούνταν από πολύ μικρά να εμπνέονται και να δημιουργούν -η μικρή έφηταχνε παραμύθια με δράκους και λύκους και μας τα διηγούνταν ατέλειωτες ώρες γουρλώνοντας τα ματάκια της για να τρομάξουμε και αργότερα έγραφε ποιήματα. Όταν ήλθε η ώρα του δημοτικού πήγαν σε σχολείο αντιαυταρχικής εκπαίδευσης, οι δάσκαλοι μας ζήτησαν να μη “διαβάζουμε” τα παιδιά, να μην επεμβαίνουμε στο έργο του σχολείου.

Η μικρή ήταν από την αρχή πολύ ανορθόγραφη, ο παππούς της ο φιλόλογος είχε τρομάξει, είπε ότι ήταν χειρότερη από την κόρη του, τη θεία της, που με πολύ ξύλο είχε βαλθεί από την αρχή να φέρει στον ίσιο δρόμο -δεν τα κατάφερε ποτέ, όπως ομολόγησε, ορθογραφία έμαθε μαζί με τα νομικά στο πανεπιστήμιο. Στο σχολείο, όμως, αντιαυταρχικής εκπαίδευσης ο δάσκαλος είπε της εγγονής μου: «μη σε νοιάζει, ώσπου να μεγαλώσεις η ορθογραφία θα έχει απλοποιηθεί» -κάτι που έγινε πράγματι με την επικράτηση της δημοτικής και του μονοτονικού.

Η μεγάλη τους κόρη ήταν από τα γεννητούρια της υπερκινητική, σκαρφάλωνε σε δέντρα και επικίνδυνα μέρη, έδερνε τα αγόρια -παρίστανε και το αγόρι μιαν εποχή- έσπαζε πράγματα. Κοιμότανε πολύ λίγο, έκανε πολύ θόρυβο, τσίριζε συχνά για να αποκτήσει ό,τι ήθελε. Η μοίρα τόφερε να την αναλάβει για ένα χρόνο η συμπεθέρα μου η καθηγήτρια, όταν την έφεραν τα παιδιά μας τριών μηνών από την Αμερική και άρχισαν να εργάζονται, ψάχνοντας ταυτόχρονα για σπίτι κοντά στη δουλειά τους. Κόντεψε να την τρελλάνει τη συμπεθέρα μου, κυρίως γιατί εκείνη προσπάθησε να τη στρώσει με τις δικές της αυστηρές παιδαγωγικές μεθόδους. «Ήταν αργά ήδη, όπως δήλωσε, η παιδαγωγική μέθοδος πρέπει να εφαρμόζεται από τη στιγμή της γέννησης».

Αργότερα, στα τρία της χρόνια η μεγάλη κόρη των παιδιών μας πέρασε στη δική μου ευθύνη, όταν ήλθα στην Αθήνα για τη δεύτερη κόρη, όπως είπα παραπάνω, στο σπίτι που είχαν νοικιάσει στο κέντρο της Αθήνας. Εγώ αποφάσισα να μην της πηγαίνω κόντρα, να κάνω τα χατίρια της για να ηρεμεί. Πολλές φορές ανησυχούσα, κυρίως όταν φάνηκε να

ζηλεύει το μωρό, μια μέρα προχώρησε απειλητικά εναντίον του -τόκανε παιζοντας, όπως αποδείχτηκε. Το ορμητικό και προκλητικό της φέρσιμο στενοχωρούσε τους γονείς της. Μιαν εποχή σκέφτηκαν να πάρουν μια γυναίκα, κάτι σα νταντά, που ισχυριζόταν ότι έχει επιτυχίες με τα ζωηρά παιδιά, ήλθε μια νταρντάνα, μας είπε να μην ξανασχοληθούμε με τη μικρή, είναι πολύ κακομαθημένη, μας ζήτησε να την βλέπουμε μόνο κάθε βράδυ όταν την πάει για ύπνο, ιδίως εγώ, που είχα το μεγαλύτερο φταιξιό για το χάλι της, όπως είπε. Έμεινε τρεις μέρες. Την τρίτη μέρα είδαμε από τη μπαλκονόπορτα τη μικρή καθισμένη στο πάτωμα να φέρνει αργά τα χεράκια της στο σκυμμένο της κεφάλι σα ναρκωμένη, τρομάξαμε, πήρε αμέσως πόδι η νταντά.

Αντίθετα προς το μεγάλο, ο μικρός μου γιος εφάρμοσε στα τέσσερα παιδιά του πιο αυστηρές μεθόδους παιδαγωγικής. Υπήρχαν πράγματα που τους απαγόρευε -έξοδοι με φύλους, ξενύχτια σε πάρτι, αποκριάτικο ντύσιμο, παντελόνια στα κορίτσια του- ή τους επέβαλλε -τακτικό εκκλησιασμό, νηστείες, κατηχητικό, διακοπές σε κατασκηνώσεις της Εκκλησίας.

Αυτό που μου έκανε μεγάλη εντύπωση, όμως, ήταν ότι οι διαφορετικοί τρόποι και οι διαφορετικοί χαρακτήρες δεν εμπόδισαν και τα έξη εγγόνια μου να ξεφύγουν το ίδιο από κάθε θηικό έλεγχο στην εφηβεία τους. Παρόλο που όλα γίνονταν κρυφά δεν ήταν δύσκολο να αντιληφθούμε ότι άρχισαν να καπνίζουν από μικρά, να πηγαίνουν με κακές παρέες, να μην τηρούν καμιά θρησκευτική υποχρέωση ή να την κάνουν με μεγάλη βαριεστιμάρα, να ξενυχτούν, να πίνουν, να το σκάνε από το σχολείο, να είναι γενικά αμελείς μαθητές, να παίρνουν κακούς βαθμούς παρά τα ταλέντα και την εξυπνάδα τους, να είναι οι εγγονές μου προκλητικά ντυμένες και ελεύθερες στις σχέσεις τους με το άλλο φύλο.

Πώς τα δέχτηκα όλα αυτά εγώ για τα εγγόνια μου, εγώ που είχα μάθει να πιστεύω στην υπακοή στους θείους και ανθρώπινους νόμους;

Νομίζω ότι αυτή η στάση μου οφείλεται στο ότι έβλεπα ότι γίνονταν φοβερές αλλαγές στην κοινωνία γύρω, υπήρχε η τηλεόραση, άφθονα περιοδικά, κύκλοι διάφοροι, παρέες, που προσδιόριζαν τη συμπεριφορά των εφήβων πολύ περισσότερο από την οικογένειά τους, προσαρμόστηκα στο κλίμα. Έλπιζα ότι μέσα τους είχαν περάσει κάποιες αρχές που θα τις ξανάβρισκαν μεγαλώνοντας -δεν διαψεύστηκα σαντό όπως έδειξαν αργότερα τα πράγματα- έκανα διπλές και τριπλές προσευχές στο Θεό να τα συγχωρέσει και να τους δώσει φώτιση.

Έτσι, ο τρόπος να εκφράζω την αντίθεσή μου για τη συμπεριφορά των έφηβων εγγονιών μου ήταν λίγες παρατηρήσεις ήρεμα και με χιούμορ λεγμένες. Το χιούμορ τα έφερνε κοντά μου.

Αντίθετα, η μητέρα της μικρής μου νύφης, που ανησυχούσε φανερά και έντονα και τα γκρίνιαζε συνέχεια, τα είχε απομακρύνει, δεν την άκουγαν και αντιδρούσαν βίαια. Άκοντας συνεχώς: «άσε με, βρε γιαγιά», «ναι, είπα, εντάξει, πες το εσύ και θα γίνει» -ενώ γινόταν το αντίθετο- και τα ψέματα διαδέχονταν το ένα το άλλο για να γλιτώνουν.

Τώρα που μεγάλωσαν και βρήκαν το δρόμο τους, βλέπω ότι ξαναγυρίζουν σε μας με αγάπη, σεβασμό και πολλή τρυφερότητα, ζητούν συμβουλή και βοήθεια από μας, επαναλαμβάνουν τα λόγια μας που δεν ήθελαν ούτε να ακούσουν πριν.

Η χριστιανική αγάπη που διδάχτηκαν έκανε την οικογένεια να στέκει γερά δεμένη, τα μέλη της να έχουν βαθιά αλληλοεκτίμηση και σεβασμό το ένα για το άλλο, αδέλφια, ξαδέλφια, γονείς, τέκνα, οι γενιές μεταξύ τους. Ποτέ δεν παρουσιάστηκε διχόνοια, σύγκρουση, ξεσυνέριο, η παραμικρή πίκρα για αδικία.

Μεγάλα τα παιδιά μου ποτέ δεν τσακώθηκαν, βοηθούσαν το ένα το άλλο, δεν πρόβαλαν ποτέ απαιτήσεις που θα ζημίωναν τον άλλο, κάτι σπάνιο στην επαρχία μας, όπου αδέλφια δεν μιλιούνταν μεταξύ τους και γίνονταν οι χειρότεροι εχθροί.

Αμ, οι νυφάδες μου; Τσακώθηκαν ή ξεσυνερίστηκαν ποτέ η μια την άλλη, έδειξαν ποτέ αμέλεια ή βαριεστιμάρα να αναλάβουν ευθύνες για το καλό των άλλων μελών της οικογένειας; Στο νοσοκομείο που βρέθηκα πρόσφατα δύο φορές, μια για εξετάσεις και μια για εγχείρηση, δέχτηκα τέτοιες περιποιήσεις και από τις δύο, που άρχισα να στενοχωριέμαι, να νοιώθω άσχημα, κρυφοκαμάρωνα, όμως, όταν οι άλλες γυναίκες του θαλάμου θαύμαζαν και δεν πίστευαν ότι είναι νύφες μου, νόμιζαν ότι είναι κόρες μου.

Το ίδιο και τα έξη εγγόνια μου, βαθιά αγάπη τα δένει, κάνουν την καλλίτερη παρέα μαζί αλλά και τις σκανταλιές τους διασκεδάζοντας. Κρατούν τα μυστικά το ένα του άλλου, δεν μας λένε τίποτα ακόμα και εκεί που θα έπρεπε να ξέρουμε τι γίνεται.

Ξαναγυρίζω να περιγράψω τη ζωή στο σπίτι που έχτισε ο άντρας μου, όπου μεγάλωσαν τα παιδιά μας, ζήσαμε πενήντα χρόνια αρμονικής συζυγικής ζωής, ξενυχτήσαμε με συγγενείς και φίλους τους νεκρούς άντρες μας, η συμπεθέρα μου το 1972, έπειτα εγώ το 1989.

Πόσους δε χώρεσε όμορφα και καλά αυτό το σπίτι; Μερικοί έρχονται και με επισκέπτονται και ξαναθυμούμαστε τον καιρό που μείναμε μαζί για λίγο ή πολύ.

Σήμερα ήλθε να με δει και να μου ευχηθεί περαστικά ένας φίλος του μεγάλου μου γιού από το στρατό, που πριν πάρα πολλά χρόνια είχα για μια νύχτα φιλοξενήσει τον ίδιο, τη δική του και μια φιλική του οικογένεια με τέσσερα μικρά. Το θυμάμαι σαν τώρα, είχαμε πέσει στο κρεββάτι, όταν ακούσαμε το κουδούνι επίμονα, κατέβηκα κάτω και είδα οκτώ άτομα, τον ένα το γνώρισα, τον είχα συναντήσει όταν επισκέφτηκα το γιο μου στο στρατό. Μου είπε πως είχαν πάει εκδρομή στην Αρχαία Ολυμπία, άργησαν εκεί και μετά άρχισαν να ψάχνουν να βρουν κατάλυμα σε όλη την περιοχή, δεν βρήκαν τίποτα και μήπως μπορούσα να κάνω κάτι να μη μείνουν στο δρόμο. Άνοιξα διάπλατη την πόρτα, τους έδωσα και έφαγαν όσο εγώ ετοίμαζα τα κρεββάτια που ήταν διαθέσιμα και στρωματσάδες στο πάτωμα, το πρωί μου είπαν ότι πέρασαν πολύ ωραία, έφαγαν πρωινό και πήγαν στο καλό. Αυτό δεν το ξέχασε ο φίλος του γιου μου ποτέ και κάθε φορά που τον συναντούσε τον θύμιζε το περιστατικό και μου έστελνε χαιρετίσματα και ευχαριστίες. Ας είναι καλά με την οικογένειά του.

Πριν δεκαπέντε μέρες ήλθε να με δει, μεγάλη πια παντρεμένη με τρεις γιους, το ορφανό κορίτσι, που πήραμε σπίτι μας μετά την Κατοχή από το ορεινό χωριό της καταγωγής μου, ένα ντόμπρο και καλό παιδί, δεν είχε ξαναβγεί από το χωριό του, έχω πολλά να διηγηθώ για την προσαρμογή του στο περιβάλλον της μικρής μας πόλης, που φάνταζε στα μάτια του σαν λαμπερή μεγαλούπολη με όχι και τόσο χρηστά ήθη. Τα παιδιά μου την πήγαιναν σε διάφορα μέρη και διασκέδαζαν με τις αντιδράσεις της, γύριζε και μου διηγόταν που είδε «κάτι γδουμές -γυμνές- κάτι θερία σπίτια με πολλά φόσια -φώτα- κάτι μηχανήματα να πηγαίνουν μόνα τους -αυτοκίνητα- ότι είδε σε ένα πανί στον τοίχο (οθόνη κινηματογράφου) να κλέβουν, να σκοτώνουν. «Ντροπιασμένα πράγματα, θεία». Δεν ήθελε να ξαναπάει μαζί τους. Άργησε να συνηθίσει την τουαλέττα μέσα στο σπίτι, έλεγε: «χαθήκαν, καλέ θεία, οι γράνες και οι θάμνοι για τη δουλειά αυτή»; και μια φορά που ήταν άρρωστη και της έβαλα θερμόμετρο την άκουσα να λέει σε λίγο: «σάμπως μούκανε καλό κείνος ο θερμόμετρος, θεία, για ξαναβάλτον μου». Το κορίτσι αυτό παντρεύτηκε στο σπίτι μας, άνοιξε δικό του σπιτικό στο χωριό, ο άντρας της την άφησε να μεγαλώνει μόνη τα παιδιά τους και έφυγε μετανάστης στη Γερμανία, όπου δουλεύοντας σκληρά -τρεις βάρδιες το μερόνυχτο σε βάρος της υγείας του- μάζεψε αρκετά λεφτά, ξαναγύρισε στο χωριό, έβαλε

τα παιδιά του να μάθουν τέχνες διάφορες, έφυγαν για την Αθήνα, όπου τελικά άνοιξαν περίπτερο σε καλό μέρος, αργότερα ήλθαν κοντά τους και οι γονείς και απασχολούνταν στα γεράματά τους.

Ακόμα, με επισκέψητηκε και η ανιψιά μου, κόρη του κουνιάδου μου, και θυμηθήκαμε τα δύο χρόνια που έμεινε στο σπίτι μας για να τελειώσει το γυμνάσιο και να πάει στην Παιδαγωγική Ακαδημία για δασκάλα. Έλεγε στους άλλους ότι μου παρουσίαζε το θέμα των εκθέσεων που τους έβαζαν στο σχολείο και πώς σκεπτόταν να το αναπτύξει και ζητούσε τη γνώμη μου, της έδινα ιδέες και τις λάβαινε υπόψη, μου έδινε να διαβάσω τις εκθέσεις της και όταν έπαιρνε άριστα μου έλεγε ότι αυτό οφείλεται σε μένα. Αυτό γινότανε και με τα παιδιά μου, ο μεγάλος μου γιος που διάβαζε πολλά βιβλία μου έλεγε ότι ξέρω να βγάζω από το θέμα της έκθεσης την ουσία.

Χώρεσε λοιπόν πολλούς το σπίτι μας, όταν όμως άρχισε να μεγαλώνει πολύ η οικογένεια του μικρού μου γιου, που μέναμε μαζί - απόκτησε και τέταρτο παιδί, ένα γιο εφτά χρόνια μικρότερο από το τρίτο του παιδί- μπήκε σε εφαρμογή το σχέδιο προσαρμογής των χώρων του σπιτιού στις ανάγκες, όπως είχε προβλέψει ο άντρας μου. Γκρεμίστηκαν τοίχοι, έγιναν προεκτάσεις, άνοιξαν παράθυρα, μεγάλωσε ο χώρος κουζίνας και φαγητού, κάθε ζευγάρι είχε το δωμάτιό του και τα τέσσερα παιδιά τη γωνιά τους με διώροφα κρεββάτια.

Μας ξαναχώρεσε άνετα και καλά όλους, μικρούς και μεγάλους, μόνιμους κατοίκους και επισκέπτες. Χτίστηκαν στο οικόπεδο δύο καινούργιοι χώροι, μαγαζιά κάτω, πρόβλεψη για κατοικία επάνω και έγιναν συνδέσεις με το παλιό. Συνδέθηκε το σπίτι με το δημοτικό υδραγωγείο, έπαψα να ανεβάζω νερό από τη σκάλα της αυλής. Τώρα ο χώρος ήταν μεγάλος, υπήρχε δεύτερο μπάνιο, μεγάλη βεράντα, ταράτσα με πέργκολα. Στις γιορτές συνέχισε το σπίτι να γεμίζει, πάντως υπήρχε άνεση. Χτίστηκε και ένα εξοχικό στην παραλία, σε αυτό εκτός από τα μπάνια στη θάλασσα, γίνονταν τα οικογενειακά τραπέζωματα του Πάσχα, την Πρωτομαγιά, το Δεκαπενταύγουστο, μέσα στον ωραίο κήπο του.

Λίγο, λίγο, όμως, άρχισαν να αραιώνουν οι κάτοικοι του σπιτιού και οι πρόσθετοι των εορτών. Πέθαναν ο ένας μετά τον άλλο οι παππούδες και η μητέρα της μεγάλης μου νύφης, μείναμε η δύο συνομήλικες γιαγιάδες, μερικά παιδιά άρχισαν να φεύγουν για σπουδές, δύο παιδιά παντρέψτηκαν και άνοιξαν δικά τους νοικοκυριά.

Ήρθε η ώρα να φύγει το παλιό σπίτι όταν έπαθε ζημιές από σεισμό. Θυμάμαι που όταν η μεγάλη μου νύφη αποτύπωσε το παλιό σπίτι

πριν το γκρεμίσουν και το σχεδίαζε, η συμπεθέρα κοίταζε και είπε: «Καλά, το σπίτι το ζωγραφίζεις, τη ζωή που πέρασε από κει πώς θα την δείξεις;»

Λυπήθηκα πολύ που γκρεμίστηκε το παλιό σπίτι, το είχα ζήσει το σπίτι αυτό από την κατασκευή του. Ο άντρας μου πρόλαβε να πεθάνει εκεί, τον ξενυχτήσαμε στη σάλα, εγώ δεν πρόλαβα.

Στη θέση του χτίστηκε μεγάλο πολυτελές σπίτι, πάνω από το ένα κατάστημα σε αρχιτεκτονικά σχέδια της νύφης μου, κατασκευή και υλικά του εγγονού μου, που είχε αναπτύξει επιχείρηση εμπορίου ξυλείας και ειδών από ξύλο μαζί με το ξυλουργικό εργοστάσιο -αυτά που χάθηκαν με την πρόσφατη οικονομική καταστροφή που ανάφερα παραπάνω.

Σε μας τις δύο γιαγιάδες προβλέφθηκε να έχουμε καθεμιά μεγάλο ευήλιο δωμάτιο με τα δικά της προσωπικά έπιπλα. Τώρα που πέθανε η μια το δωμάτιό της είναι άδειο, όταν φύγω και εγώ θα είναι και το δικό μου άδειο.

Τι πολλές μεταμορφώσεις στην οικογένεια και στο χώρο της, συμβαίνουν σε όλα τα σπίτια, όταν θέλεις τους μεγάλους και πολλούς χώρους λείπουν, υπάρχουν άφθονοι όταν δεν τους χρειάζεσαι πια.

Εδώ τελειώνουν οι διηγήσεις της Δήμητρας, Πέθανε 95 χρονών στο εξοχικό, στις 8 η ώρα το πρωί, στις 3 του Σεπτέμβρη 1999, μετά από τριήμερο λήθαργο, με τον ορό στο χέρι και το γιατρό δίπλα της να της παίρνει την πίεση. Έφυγε με τρεις διαδοχικές ανάσες, έτοιμη από καιρό.

Η γυναίκα του μικρότερου γιου της έβγαλε από το μπαούλο τα σάβανα και τα αγιασμένα αντικείμενα που είχε φέρει η Δήμητρα από την Ιερουσαλήμ, τα σατέν εσώρουχα, το φόρεμα, τα παπούτσια, το καλτσόν, όλα σε ανοιχτά χρώματα -όχι τα μαύρα που φορούσε στη χηρεία της- και ακολούθησε τη διαδικασία γι αυτές τις περιστάσεις, που την είχε και άλλες φορές ακολουθήσει στον πατέρα της παλιά και πριν δύο χρόνια στη μητέρα της. Την έπλυνε σκουπιστά με ξύδι, της φόρεσε τα ρούχα, όλα αυτά με ψυχραιμία και συναίσθηση του ιερού καθήκοντός της. Ήλθαν οι άνθρωποι του γραφείου τελετών, την πήραν τη Δήμητρα και, αφού την έβαλαν στο φέρετρο και τη στόλισαν με λουλούδια και λευκά κεντήματα, την έφεραν μαζί με μια μεγάλη στολισμένη λαμπάδα στο σπίτι της πόλης. Μαζεύτηκαν συγγενείς γύρω στο φέρετρο, κόσμος πολύς, κεράστηκαν καφές και κουλούρια. Είπαν πολλά για το θάνατο, για τη μετά θάνατο ζωή -ήταν αρκετοί θεολόγοι παρόντες. Για τη Δήμητρα θυμήθηκαν και διηγήθηκαν πολλά, όλοι είχαν να πουν για την αγιοσύνη της, ακόμα και τις

αστείες ιστορίες που έλεγε ανάφεραν, έφτασαν να γελάνε μαζί με τα δάκρυά τους. Ήταν πολύ ωραίες στιγμές για όλους. Ένοιωθαν τη Δήμητρα να πετάει ψηλά γύρω -όπως στο όνειρό της- να τους ευλογεί και να τους δίνει κάτι από την καθαρή και όλο γλυκά ζωή της.

ΕΛΕΝΗ

Δεν θέλω να πεθάνω. Είμαι 67 χρονών, βαριά άρρωστη -έχω κάνει εγχείρηση στην κοιλιά και έχω υδρωπικία, λόγω της οποίας μου γίνεται παρακέντηση για αφαίρεση υγρού.

Αισιοδοξώ όμως, πιστεύω στην καλή μου τύχη. Ο γιατρός είπε ότι πρέπει να περιμένω χειροτέρευση της κατάστασής μου μέχρι την πλήρη εξάντληση αλλά και τελική αναζωογόνηση και γιατρειά. Τον πιστεύω, μου δίνει κουράγιο να τον πιστεύω.

Δεν θέλω να πεθάνω, όχι γιατί αγαπάω τη ζωή μου, αλλά γιατί έχω πολλά ακόμα να κάνω και γιατί πιστεύω ότι όταν φύγω θα αφανιστούν όλα όσα δημιούργησα. Θα ρημάξει το εξοχικό σπίτι και το χτήμα στη Ραφήνα, στο οποίο πήγαινα για να το φροντίσω μέχρι τη στιγμή που μπήκα στο νοσοκομείο με πρησμένη την κοιλιά. Δεν θα ξαναδούν πότισμα, σκάλισμα, κλάδεμα οι φιστικιές, οι βερικοκιές, οι συκιές, οι μουσμουλιές, οι αμυγδαλιές, το αμπέλι που έδινε το δικό μας κρασί -έχουν γίνει μεγάλα γλέντια στο πάτημα των σταφυλιών στο ληνό του σπιτιού στο κτήμα. Τα ίδια θα πάθουν το σπίτι και ο κήπος στη Νέα Ιωνία, που είναι καμάρι της γειτονιάς και τόπος μεγάλων γλεντιών στις γιορτές και σε άλλες ευκαιρίες. Πονάει η ψυχή μου να σκέπτομαι το μέλλον όλων αυτών, που τα έχω δημιουργήσει με πολλούς κόπους και οικονομικές θυσίες σε εποχή που δεν είχαμε να φάμε.

Αλλά και για την καθημερινή φροντίδα της οικογένειας -ψώνια, μαγείρεμα, μπάλωμα, σιδέρωμα- ποιος θα φροντίσει όταν φύγω; Κανείς δεν είναι ικανός να κάνει το παραμικρό. Η κόρη μου αντιπαθεί τις δουλειές του σπιτιού. Είναι άλλωστε δικηγόρος και λείπει από το σπίτι τις καθημερινές, μια δικαιολογία που δεν ίσχυσε σε μένα παρόλο που κι εγώ, ως καθηγήτρια, έλειπα πολλές ώρες από το σπίτι Η κοπέλλα που είναι η δουλειά της αυτή είναι τεμπέλα και πονηρή, ξεφεύγει και αδιαφορεί αν δεν είναι κανείς από πάνω της.

Στο νοσοκομείο πέρασα ένα μήνα σε ένα θάλαμο για οκτώ ασθενείς. Το να μένεις στο νοσοκομείο σε θάλαμο με άλλους -η σύνταξή μου επιτρέπει να έχω ιδιαίτερο δωμάτιο αλλά προτίμησα τη μεγάλη αίθουσα με πολλά κρεββάτια- είναι τελικά καλό. Δημιουργείται μια

μικρή κοινωνία από ανθρώπους πονεμένους που κατανοούν ο ένας τον άλλο και δεν σε αφήνουν μόνο με τον πόνο σου.

Διάβασα στις άλλες ασθενείς του θαλάμου το ποίημα του σατιρικού ποιητή Σουρή: “Ο Βασιλιάς του Σώματος”. Αναφέρεται στον πισινό, τον οποίο αναγνωρίζει ως βασιλιά και δυνάστη του ανθρώπινου σώματος. Έπεσε μεγάλο γέλιο. Το επανέλαβα στους δικούς μου που ήλθαν να με δουν, η επιτυχία ήταν περιορισμένη, μου φάνηκε πως είδα και δάκρυα στα μάτια τους.

Επιχείρησα επίσης να τραγουδήσω τις αγαπημένες μου καντσονέτες και άριες, αλλά έχω χάσει τη σοπράνο φωνή μου.

Κοντά μου για συντροφιά είχα στο νοσοκομείο τη συμπεθέρα μου τη Δήμητρα, την πεθερά της μεγάλης μου κόρης, το γλυκό μου άγγελο, που ήλθε από την επαρχία από τη πρώτη μέρα να μου παρασταθεί. Όλοι έλεγαν στο θάλαμο ότι θα θυμούνται πάντα που την καλούνσα φωνάζοντας με αδύναμη φωνή: «συμπεθέρα, τρέξε» σε κάθε δύσκολη στιγμή. Έφυγε από κοντά μου μόνον όταν άρχισα να αυτοεξυπηρετούμαι.

Εκείνη είναι που με παρότρυνε να μιλήσω με τον παπά του νοσοκομείου, να εξομολογηθώ και να μεταλάβω.

Εγώ δεν τους χωνεύω τους παπάδες και δεν πιστεύω ότι έχω κάνει αμαρτίες στη ζωή μου. Εργατικότητα, δημιουργικότητα, τόλμη, έγκαιρη σύλληψη και αποτελεσματική υλοποίηση σχεδίων, αποφυγή σπατάλης, τήρηση και διδαχή του σωστού, είναι οι αρχές που πήρα από την οικογένειά μου και τους καλούς μου δασκάλους και αφιέρωσα σε αυτές τη ζωή μου. Δεν νομίζω ότι είναι αρχές που οδηγούν στην αμαρτία.

Δεν της χαλάω, όμως, χατίρι της καλής μου συμπεθέρας. Είδα τον παπά, άκουσα τι είχε να μου πει, του είπα και εγώ τις πίκρες μου, μετάλαβα –είχα να τα κάνω αυτά από μικρή πριν έλθουμε με την οικογένειά μου το '22 πρόσφυγες από την Αττάλεια της Μικράς Ασίας– και πραγματικά ανακουφίστηκα.

Άλλωστε, πριν από τη μετάληψη είχα δει ένα όνειρο στο νοσοκομείο. Ήμουν στη Μήλο σε ένα ενοικιαζόμενο δωμάτιο, που το είχαν δύο ηλικιωμένες γυναίκες. Μια από τις δύο με πήρε από το χέρι και με οδήγησε μέσα στο χώρο με το τζάκι μαζί με μια λεπτοκαμωμένη μαυροφόρα που με παράστεκε. Τους ρώτησα που με πάνε αλλά δεν μου μίλησαν. Το τζάκι είχε ωραία ανθρακιά. Η γριά πέταξε μέσα τις παντόφλες μου και μου είπε να καθίσω στη σκοτεινή και καπνισμένη γωνιά δίπλα στο τζάκι. Κάθισα και έμεινα μόνη, ενώ μέσα σε ομίχλη παρουσιάστηκε μια ήρεμη ανδρική φυσιογνωμία με γενιάδα, που σε λίγο χάθηκε και αυτή.

Μόλις ξύπνησα σκέφτηκα ότι η μαυροφορεμένη ήταν η Παναγία και ήλθε μαζί με την αντρική φιγούρα να μου ζητήσουν να εξομολογηθώ και να μεταλάβω. Αυτός ήταν άλλος ένας λόγος που ζήτησα από τη συμπεθέρα μου, που ήταν δίπλα μου, να ειδοποιήσει τον ιερέα του νοσοκομείου να με μεταλάβει. Ήλθε το μεσημέρι και μόλις τον είδα αναγνώρισα τη μορφή που είδα στον ύπνο μου.

Πιστεύω στα όνειρα, ο άντρας μου με κοροϊδευε πάντα γι αυτό, δεν ήθελε να του διηγούμαι τα όνειρά μου ούτε βέβαια τις εξηγήσεις που έδινα.

Βλέπω όνειρα με πρόσωπα που μου παρουσιάζονται ζωντανά και με χαρακτηριστικά αποτυπωμένα με ακρίβεια. Πρόσωπα πεθαμένων από καιρό, που δεν τα έχω γνωρίσει ή πρόσωπα που πρόκειται να συναντήσω και να παίξουν σημαντικό ρόλο στη ζωή μου -όπως έγινε και με τον ιερέα του ονείρου που διηγήθηκα παραπάνω.

Για την πρώτη περίπτωση, έχω να διηγηθώ πως όταν παντρεύτηκα είδα στον ύπνο μου μιαν ηλικιωμένη γυναίκα, την πεθερά μου, που δεν τη γνώρισα ποτέ -είχε πεθάνει πριν από χρόνια- που ήλθε και κάθισε στο τραπέζι που ήμουν με τον άντρα μου, φάνηκε να με εγκρίνει για νύφη της, μου είπε μερικά χαρακτηριστικά του γιου της που πρέπει να έχω υπόψη και έφυγε. Μετά το όνειρο άρχισα να ψάχνω για φωτογραφία της πεθεράς μου -μετά το θάνατό της και του άντρα της η οικογένεια είχε διαλυθεί, το σπίτι είχε πουληθεί, τα παιδιά της βρίσκονταν σε διάφορα μέρη- ευτυχώς η κόρη της είχε κάπου μια φωτογραφία της, τη βρήκε και μου την έδειξε. Γνώρισα αμέσως τη γυναίκα που είχα δει στο όνειρό μου.

Για τη δεύτερη περίπτωση, έχω να διηγηθώ ότι, όταν ήταν να δώσω εξετάσεις στην Αθήνα για καθηγήτρια γαλλικών, είδα στον ύπνο μου ότι ήμουν σε ένα τραίνο, πήγαινα από βαγόνι σε βαγόνι, σε κάποιο είδα έναν αρχοντικό κύριο με μούσι να κάθεται σε πολυτελή καρέκλα, ρώτησα ποιός είναι, μου είπαν ο βασιλιάς της Γαλλίας. Όταν επήγα στην Αθήνα και μου είπαν ότι η αίτησή που είχα υποβάλει για να πάρω μέρος στις εξετάσεις είχε φθάσει αργά και δεν ήμουν στη λίστα των υποψηφίων και να ξαναπεράσω σε ένα χρόνο, μου ήλθε τρέλλα. Η αναβολή για μένα σήμαινε μεγαλύτερο χρόνο στέρησης του αναμενόμενου σωτήριου μισθού του εκπαιδευτικού που είχε άμεση ανάγκη η άπορη προσφυγική μου οικογένεια των δέκα ατόμων. Ζήτησα να δω κάποιον αρμόδιο. Η επιμονή μου με έφερε μπροστά στον ίδιο τον Υπουργό Παιδείας, που δεν ήταν άλλος από το πρόσωπο που είδα στο όνειρό μου ως βασιλιά της

Γαλλίας. Συγκινήθηκε που με είδε έτσι μικροκαμωμένη -ζύγιζα 42 κιλά και φαινόμουν σαν 16 χρονών ενώ ήμουν 18- με τόσες οικογενειακές ευθύνες, που έδωσε αμέσως εντολή να μπω στη λίστα και τακτοποιήθηκε το θέμα.

Πιστεύω και στις μάντισσες. Με έχουν πείσει ότι έχουν ιδιαίτερη δύναμη, το διαπίστωσα σε περίπτωση δική μου και μιας φίλης μου.

Για την πρώτη περίπτωση έχω να διηγηθώ ότι όταν ήταν να ξεκινήσω την προσπάθεια να δώσω εξετάσεις για καθηγήτρια γαλλικών και άλλοι έλεγαν ότι πρόκειται για ακατόρθωτο στόχο και άλλοι ότι οι συγκυρίες ήταν ευνοϊκές -άρχιμε μόλις τότε, το 1926 ο θεσμός της διδασκαλίας γαλλικών στα γυμνάσια και τα πράγματα θα ήταν χαλαρά στην αρχή και έτσι πιο εύκολα- ο πατέρας μου αποφάσισε να φέρουμε μια μάντισσα στο σπίτι να μας πει τις προβλέψεις της. Αυτή μου είπε ότι θα πάρω δρόμο δύσκολο και μακρινό, αλλά θα πετύχω και με συμβούλεψε να το επιχειρήσω. Έτσι η απόφαση πάρθηκε με αισιοδοξία και η έκβαση υπήρξε απόλυτα επιτυχής.

Για τη δεύτερη περίπτωση έχω να διηγηθώ μιαν ιστορία από την πατρίδα, την Αττάλεια της Μικράς Ασίας, όπου το 1921, λίγο πριν τον ξερριζωμό, ζήτησαν να χρησιμοποιήσουν το μεγάλο και αρχοντικό σπίτι μας για ιταλικό προξενείο. Πήραν μερικά δωμάτια και εγκαταστάθηκε ο πρόξενος με τη γυναίκα του, με την οποία έγινα πολύ φίλη επειδή μιλούσα τα ιταλικά. Μια μέρα ζήτησε να έλθει στο σπίτι μια μάντισσα, εγώ έκανα τη διερμηνέα. Της είπε ότι δεν είναι παντρεμένη με τον πρόξενο, ότι για να φύγει μαζί του εξαφανίστηκε από το σπίτι της και η οικογένειά της την αναζητάει και ότι το άμεσο μέλλον του θα είναι μαύρο και να μη φύγει μαζί του αλλά να γυρίσει στο σπίτι της. Η φίλη μου έβαλε τα κλάματα και την άλλη μέρα έφυγε από το σπίτι μας ξαφνικά χωρίς να πει τίποτα σε κανένα. Ο πρόξενος μετατέθηκε σε λίγες μέρες και, όπως μάθαμε, σκοτώθηκε στο ταξίδι, ενώ η φίλη μου γύρισε στο πατρικό της.

Μια και μιλάω για μαντικές δυνάμεις, που τις έχω συζητήσει με επιστήμονες που έχουν κάνει σχετικές έρευνες και έχουν καταλήξει ότι υπάρχουν άτομα με τέτοιες υπερφυσικές δυνάμεις θέλω να αναφερθώ στην περίπτωση του παππού μου, που είχε και αυτός τέτοιες ιδιότητες, από κει νομίζω ότι τις πήρα και εγώ. Όταν ο παππούς πλησίαζε να πεθάνει, είχε δηλώσει ότι θα περίμενε τη γέννηση του εγγονού του από την έγκυο κόρη του. Στο μεταξύ είχε αρχίσει να επικοινωνεί με πεθαμένους. Μας αποκάλυψε ότι επικοινώνησε και με τον άντρα της άλλης κόρης του, που είχε επιστρατευθεί στην Τουρκία και δεν είχε

γυρίσει πίσω αφήνοντάς τη με δύο μικρά και όλοι ελπίζαμε ότι κάποια μέρα θα φανεί. Μετά την επικοινωνία αυτή μας διαβεβαίωσε ο παππούς πως ο γαμπρός του είναι ανάμεσα στους πεθαμένους. Ο παππούς κατάφερε να παραμείνει ζωντανός ως τη γέννηση του μωρού, του τον έφεραν, τον φίλησε και ξεψύχησε αμέσως.

Ξαναγυρίζω στο τώρα.

Η μεγάλη μου κόρη και ο άντρας της όταν έρχονται να με δουν φέρνουν και ένα μαγνητόφωνο και με βάζουν να θυμάμαι τα παλιά, την εποχή της χαμένης πατρίδας, αλλά και μετά, την εποχή της εγκατάστασής της οικογένειάς μου των εννέα ατόμων στον Πύργο Ηλείας, της Κατοχής, του εμφύλιου, την μεταπολεμική μέχρι σήμερα.

Είμαι ελέφαντας στη μνήμη, δεν ξεχνάω τίποτα, ούτε γεγονότα ούτε συμπεριφορές των άλλων απέναντί μου, κυρίως αυτές που μου μαύρισαν τη ζωή. Παράλληλα γράφω τα απομνημονεύματά μου, τώρα που είμαι άρρωστη και θα τα έχουν και αυτά.

Μου δίνει κουράγιο να γράφω τα απομνημονεύματά μου, να γράφω αυτά που σημάδεψαν τη ζωή μου, είναι σαν να συζητώ με κάποιο φίλο και, επί πλέον, σκέπτομαι ότι οι εμπειρίες και παραινέσεις που περιέχουν μπορεί να χρησιμέψουν στα παιδιά και εγγόνια μου.

Τώρα που κοιτάζω πίσω τη ζωή μου, μου φαίνεται ότι αποτελείται από χιλιάδες έντονα περιστατικά, όλα σπουδαία και γεμάτα. Τίποτα δεν έφυγε χωρίς να το βιώσω, να αφήσει βαθιά ίχνη, να επηρεάσει τα επόμενα ή να έχει επηρεασθεί από τα προηγούμενα, να είναι λίγο ως πολύ προδιαγραμμένο και αναμενόμενο, με μένα πάντα έτοιμη να αντιμετωπίσω κάθε ενδεχόμενο με τρόπο αποτελεσματικό.

Πέρασα τόσα άλλωστε στη ζωή μου, τόσες αλλαγές και μεταπτώσεις από την πλήρη εξαθλίωση σε ένα υψηλό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό επίπεδο και το αντίθετο.

Έζησα σε τόσους τόπους, στη Μικρά Ασία όπου γεννήθηκα, στην Ελλάδα, όπου ήλθαμε πρόσφυγες, και που ως καθηγήτρια με σύνυγο επίσης καθηγήτή τη γνώρισα από άκρου σε άκρο με ζωή νομαδική σχεδόν, μένοντας σε κάθε μέρος ένα με δύο χρόνια μετά από κάθε απόσπαση -μόνο στη Θεσσαλονίκη μείναμε πέντε συνεχή χρόνια- τόπους που κάθε φορά έκανα δικούς μου με ιδιαίτερη φροντίδα προσαρμογής στο νοικιασμένο σπίτι και στις τοπικές συνθήκες.

Σχετικά, θέλω να πω την επιφροή που είχε αυτός ο νομαδικός βίος στα παιδιά μου. Συχνά παραπονούνται ότι δεν έχουν ρίζες πουθενά, ούτε σε τόπο ούτε σε σόι. Από τον πατέρα τους δεν γνώρισαν παππού και

γιαγιά, είχαν πεθάνει όταν παντρευτήκαμε, τα αδέλφια του είχαν σκορπίσει, δεν είχε μείνει τίποτα δικό του στο μικρό χωριό του νομού Μεσσηνίας όπου γεννήθηκε. Βρεθήκαμε εκεί και ζήσαμε στη Κατοχή για ενάμισι χρόνο στο σπίτι της ξαδέλφης του άντρα μου, της Βασιλικής, και έτσι είχαμε την ευκαιρία να το γνωρίσουμε. Άλλα και τη δική μου πατρική προσφυγική οικογένεια δεν τη ζήσαμε στον τόπο εγκατάστασής της, τον Πύργο, βρεθήκαμε μαζί κατά μικρά διαστήματα. Σαν όλα τα παιδιά, τα δικά μου αγαπούσαν τις μετακινήσεις. Θυμάμαι τι χαρά που είχαν σε κάθε καινούργια εγκατάσταση, όταν ετοίμαζα τα κρεββάτια για ύπνο. Κυλιόντουσαν στα καθαρά στρωσίδια σαν γατάκια γελώντας και παιζόντας, έλεγαν παππού και γιαγιά τους ηλικιωμένους στο καινούργιο κάθε φορά άμεσο περιβάλλον.

Εγώ, βέβαια, δεν χαιρόμουν τις αλλαγές, τις έπαιρνα σαν αναγκαίο κακό που έπρεπε να αντιμετωπίσω κατάλληλα. Σε κάθε καινούργιο μικρό ή μεγάλο χώρο έστηνα ένα νοικοκυριό με δανεικά πράγματα. Δεν αγοράσαμε ποτέ έπιπλα για να μην τα κουβαλάμε από τον ένα τόπο στον άλλο. Μόνο στη Θεσσαλονίκη, όπου ζήσαμε πέντε χρόνια άνετα και πολιτισμένα πήραμε κάποια έπιπλα, για τα οποία μετάνοιασα, όταν είχα να τα κουβαλήσω στην Αθήνα με το πλοίο μετά την απόσπασή μας εκεί.

Η ταλαιπωρία των διαδοχικών μετεγκαταστάσεων και της μίζερης ζωής σε πολύ μικρούς, άβολους και φτωχικούς μονοδωμάτιους χώρους έγινε κρίσιμη στην μετακατοχική Αθήνα, όταν οι αποδοχές μας ως δημοσίων υπαλλήλων έπεσαν στο ελάχιστο. Μείναμε διαδοχικά σε ένα δωμάτιο στα Πετράλωνα, που έβλεπε σε μιαν αυλή με τουαλέττα κοινόχρηστη για όλα τα ενοικιαζόμενα δωμάτια στην αυλή αυτή, μιαν “Αυλή των Θαυμάτων” της ομώνυμης ταινίας της εποχής.

Μετά από ενάμισι χρόνο μείναμε στο δωμάτιο του φύλακα του όγδουν γυμνασίου Πατησίων, όπου χρησιμοποιούσαμε τις τουαλέττες του σχολείου και περιμέναμε να μπουν τα παιδιά στην τάξη για να μπούμε σαντές. Στο δωμάτιο αυτό δημιούργησα κουζίνα πίσω από ένα πρόχειρο χώρισμα που έφτιαξα.

Μετά ένα χρόνο μείναμε στα Πατήσια σε ένα ημιϋπόγειο δωμάτιο με κουζίνα μέσα και εξωτερική τουαλέττα.

Όλα αυτά βάρυναν άσχημα στην εφηβική ζωή των κοριτσιών μας, την ευαίσθητη και δύσκολη, ειδικά της μεγάλης, που υπέφερε πολύ, ήταν δυστυχισμένη τόσο, που με ρωτούσε συχνά γιατί την έφερα στη ζωή χωρίς να τη ρωτήσω, θα προτιμούσε να μην είχε γεννηθεί. Η μικρή όντας κοινωνική και “έξω καρδιά” έβρισκε πάντα τρόπους να διασκεδάζει τις

καταστάσεις, έκανε όπου πηγαίναμε φύλες “γκαρδιακές”, όπως έλεγε, μια συνήθεια που την κράτησε μέχρι σήμερα.

Οι αιματηρές οικονομίες είχαν σαν αποτέλεσμα να μην αγοράζω ούτε τα αναγκαία ρούχα για τις οι κόρες μας. Μπάλωνα και μάκραινα τα παλιά τους. Ούτε παπούτσια είχα να τους αγοράσω, μας έδωσαν ρούχα και παπούτσια της ΟΥΝΠΑ και με αυτά τη βγάζαμε.

Θυμάμαι σχετικά την ιστορία με το παλτό της μικρής, που ήταν πάντα αισιόδοξη και έβλεπε την αστεία πλευρά των πραγμάτων. Το παλτό αυτό της έρχονταν κοντό παρόλα τα μακρέματα που είχα κάνει. Της έλεγαν όλοι: «σου κόντυνε το παλτό», απαντούσε, όπως της είχα πει: «δεν είναι παλτό, είναι ζακέτα», δεν τους έπειθε. Έλεγε γελώντας ότι θα γράψει και θα κολλήσει μια ταμπέλα στο παλτό για πληροφόρηση των ενδιαφερομένων που θα λέει: “το παρόν είναι ζακέτα”.

Για τη μεγάλη κόρη, που ήταν απαισιόδοξη και καθόλου κοινωνική, η κατάσταση δεν ήταν για γέλια. Ντρέπονταν για την ανέχεια. Πάνω σε όλα της έτυχε της καημένης ένα ζευγάρι παπούτσια της ΟΥΝΠΑ τέσσερα νούμερα μεγαλύτερο, είχαν γυρίσει προς τα πάνω οι μύτες σαν τσαρούχια. Ντρεπόταν και για το παρουσιαστικό της με τη λιωμένη σχολική ποδιά και τον τριμμένο άσπρο γιακά, ζήλευε τις άλλες μαθήτριες που είχαν περιποιημένο παρουσιαστικό. Αυτό δεν την εμπόδισε ή ίσως την ωθούσε να δουλεύει σκληρά, να είναι πρώτη μαθήτρια με βραβεία και επαίνους, να μπει στην Αρχιτεκτονική του Πολυτεχνείου πρώτη.

Αυτό το χάλι με έκανε να αποφασίσω να αποκτήσω σπίτι δικό μου, με μαγιά ένα ποσό που κέρδισα στο λαχείο, με αιματηρές οικονομίες και με σκληρή δουλειά του άντρα μου σε ένα φροντιστήριο - έκανε και ιδιαίτερα μαθήματα σε μαθητές άλλων, πάντα, σχολείων για να μη θεωρηθεί ότι χρηματίζεται για να δίνει απολυτήρια. Μάζεψα μία, μία λίρες Αγγλίας, πήρα και ένα κρατικό δάνειο, αγόρασα οικόπεδο και έκτισα μονοκατοικία στη Νέα Ιωνία, μιαν από τις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας.

Όταν μπήκαμε στο καινούργιο σπίτι, η μεγάλη κόρη που ήταν πια σπουδάστρια δεν εκτίμησε το γεγονός όσο οι άλλοι. Κατάλαβε ότι λόγω των χρεών το τσίτωμα των αιματηρών οικονομιών θα συνεχιζόταν για χρόνια. Θυμάμαι που δεν ήθελε να πάει στο πρώτο σπουδαστικό πάρτι. Δεν είχε τι να φορέσει. Της είπα να της δώσω ένα φόρεμα που είχα από την παλιά καλή εποχή, έβαλε τα κλάματα.

Ας πάρουμε τη ζωή μου από την αρχή.

Τα παιδικά μου χρόνια τα πέρασα στην Αττάλεια της Μικράς Ασίας, όπου έζησα τα πρώτα 15 μου χρόνια μαζί με τα τρία αγόρια αδέλφια μου μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή, χρόνια που μας προίκισαν όλα με καλήν ανατροφή και ευρύτερη παιδεία. Η Αττάλεια, κέντρο πολιτισμικό με ιστορία 3.000 χιλιάδων χρόνων, πρόσφερε δυνατότητες εκπαίδευσης υψηλού επιπέδου, μέσω ελληνικών, γαλλικών και ιταλικών σχολών, όπου δίδαξαν επιφανείς άνθρωποι των γραμμάτων και τεχνών.

Το σπίτι μας στην πόλη ήταν αρχοντικό. Είχαμε και πολύ μεγάλο κτήμα μακρύτερα από την πόλη, που το δούλευαν σέμπροι. Η αρχοντογενιά ήταν της μάνας μου, μιας μορφωμένης για την εποχή γυναίκας -τέλειωσε το σχολαρχείο στο παρθεναγωγείο της πόλης μας. Ο πατέρας μου ήταν από αγροτική οικογένεια, αγράμματος -μιλούσε μόνο τούρκικα και έγραφε τα "καραμαλικά", δηλαδή τούρκικα με ελληνικούς χαρακτήρες. Κατάφερε, όμως, να δημιουργήσει μεγάλη εμπορική επιχείρηση, με συναλλαγές με Ελλάδα, Κύπρο, Αίγυπτο, ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Απόκτησε και μεγάλη ακίνητη περιουσία.

Πολλές φορές έχω σκεφτεί, ότι η διττή μου καταγωγή από μιαν αρχοντική και μιαν αγροτική οικογένεια, μου έδωσε αυτή τη δυνατότητα που έχω να αισθάνομαι άνετα με όλες τις κοινωνικές τάξεις, να μην έχω σύμπλεγμα κατωτερότητας και επαρχιωτισμού, να προσαρμόζομαι αρκετά εύκολα στις πολλές και διάφορες συνθήκες και στα πολλά και διάφορα περιβάλλοντα που άλλαξα στη ζωή μου.

Στην πατρίδα είχαμε βοήθεια στο σπίτι, μαγείρισσα που ήταν και παραμάνα μας, κάτι νταρντάνες υπηρέτριες για την καθαριότητα του μεγάλου σπιτιού, άντρες, συνήθως Τούρκους, για τις εξωτερικές δουλειές. Όλα αυτά στους καλούς καιρούς, γιατί κατά εποχές γνωρίσαμε και πολλές φοιβερές καταστάσεις με διωγμούς, εξορίες και λεηλασίες.

Η μητρική μου γλώσσα και ομιλούμενη από όλους ήταν η τούρκικη, που διδάσκονταν στο σχολείο αναγκαστικά. Παρακολούθησα ελληνικό δημοτικό και γυμνάσιο -στην Αττάλεια είχαμε ένα από τα καλλίτερα παρθεναγωγεία όλης της περιοχής. Όλα τα παιδιά είχαμε πολύ καλές επιδόσεις στα ελληνικό σχολείο. Όταν απαγορεύονταν οι ελληνικές σπουδές, πηγαίναμε σε τούρκικο σχολείο και οι γονείς μου συμπλήρωναν με ιδιάίτερα μαθήματα τις γνώσεις των ελληνικών μας.

Στις τελευταίες τάξεις του γυμνασίου πήγα σε ιταλική σχολή καλογραιών, όπου μας δίδαξαν εντατικά γαλλικά και ιταλικά -τα τελευταία ήταν και γλώσσα διδασκαλίας των μαθημάτων του σχολείου.

Εκείνο που θαύμασα ιδιαίτερα ήταν η διδακτική μέθοδος, που με ευχάριστο και αποτελεσματικό τρόπο σου πέρναγε και εμπέδωνε γνώσεις. Την ακολούθησα αργότερα, όταν έγινα και εγώ εκπαιδευτικός.

Για παράδειγμα, η γεωγραφία διδάσκονταν, όχι με χαρτογραφία και αποστήθιση ονομάτων, όπως γινόταν στο ελληνικό σχολείο, αλλά με γράψιμο και παρουσίαση νοερών ταξιδιών, π.χ. στη Ρωσία από τα νότια σύνορά της ως τις στέπες του βορρά, όπου περιγράφαμε τι βρήκαμε στο ταξίδι, πόλεις, γεωφυσικά και άλλα σημαντικά στοιχεία, υλικό που παίρναμε από την πλούσια βιβλιοθήκη του σχολείου.

Στο ιταλικό σχολείο παίρναμε μαθήματα μουσικής, είχαμε χορωδία και τραγουδάγαμε καντσονέτες, γαλλικά και ιταλικά τραγούδια και άριες από γνωστές όπερες, όπου σε μένα ανάθεταν να τραγουδάω σόλο -είχα ωραία φωνή σοπράνο. Επίσης παίρναμε μαθήματα ευρωπαϊκού χορού που αγαπούσα πολύ και ήμουν πολύ καλή, ανάλαφρη και με απόλυτο ρυθμό, παίρναμε μαθήματα θεάτρου, όπου μου έδιναν πρωταγωνιστικούς ρόλους στις μουσικοθεατρικές παραστάσεις που ανεβάζαμε στα ελληνικά -αυτό σε ειρηνικές εποχές στις ιστορικές για την Ελλάδα επετείους και θρησκευτικές γιορτές- αλλά και στα γαλλικά και στα ιταλικά.

Μαθαίναμε καλούς τρόπους -στρώσιμο τραπεζιού, σωστό κάθισμα στο τραπέζι και σωστή χρήση των επιτραπέζιων σκευών- κομψό χαιρετισμό και υπόκλιση.

Ακόμα μαθαίναμε κέντημα και ράψιμο με αυστηρούς κανόνες εκτέλεσης. Αυτό το τελευταίο το μίστησα, γιατί χάλασα τα μάτια μου με τις προσπάθειες να τηρήσω με ακρίβεια τους σχολαστικούς κανόνες - μικρό μήκος κλωστής, ελάχιστο ολοστρόγγυλο κόμπο χωρίς ουρές, διπλή γαλλική ραφή απόλυτα ίσια και ίδιου πάχους παντού και εξ ίσου άψογη στη μπρος και στην πίσω όψη, απόλυτης ακρίβειας ίσιες και καμπύλες γραμμές στο κοφτό κέντημα, όλα αυτά σε λεπτότατα υφάσματα.

Θυμάμαι ένα διαγώνισμα στο κέντημα, όπου μετρούσε η ταχύτητα και η ακρίβεια εκτέλεσης. Τέλειωσα πρώτη, η δασκάλα με επαίνεσε και ήταν έτοιμη να μου δώσει το βραβείο, όταν πρόσεξε ότι δεν είχα κάνει κόμπο, τράβηξε την κλωστή και έφυγε όλο το κέντημα.

Έμαθα καλά τέσσερις γλώσσες, ελληνική, τούρκικη, γαλλική, ιταλική και διάβασα συστηματικά λογοτεχνία στις γλώσσες αυτές. Πήρα από εξαιρετικούς δασκάλους και τις υπόλοιπες γνώσεις δημοτικού και γυμνασίου με πολύ καλές επιδόσεις και βραβεία, που δυστυχώς χάθηκαν με τα υπόλοιπα πράγματά μας με την προσφυγιά και όταν ήλθα στην Ελλάδα δεν είχα ούτε ένα αποδεικτικό σπουδών, χρειάστηκε να ζητηθούν

αυτά από την Αττάλεια μέσω της σχολής καλογραιών, που μεταφέρθηκε στην Πάτρα και να συμπληρώσω τις σπουδές των γαλλικών για απόκτηση πτυχίου.

Όντας πολύ ζωηρή και θαρραλέα από μικρή, έφαγα πολύ ξύλο κατά τη διαπαιδαγώγησή μου -μαρτυριάρηδες συντοπίτες έσπευδαν να αναφέρουν στους γονείς μου τα παράτολμα κατορθώματά μου, όπως, ότι δεν πήγαινα από το δρόμο στο σχολείο αλλά από το κάστρο πηδώντας επικίνδυνα τα βράχια πάνω από το νερό της περιμετρικής τάφρου ή ότι με είδαν να κάνω κούνια κρεμασμένη από ένα δέντρο πάνω στο γκρεμό, δέντρο έτοιμο να ξερριζωθεί.

Πολύ ξύλο με το χάρακα έφαγα και στο παρθεναγωγείο -τα χεράκια μου ήταν μονίμως μελανιασμένα- όταν επιχειρούσα απαγορευμένες προσβάσεις στους κήπους και σε άλλους χώρους, με τη δικαιολογία ότι έψαχνα για το τόπι μου ή για άλλα πράγματα -ήταν αληθινές οι δικαιολογίες, δεν έλεγα ψέματα, αλλά αυτό δεν ωφελούσε στην επιβολή τιμωρίας.

Πολύ αργότερα εφάρμοσα τη σκληρή μέθοδο διαπαιδαγώγησης στη μικρότερη κόρη μου, που μου έμοιαζε σε παιδική ζωηράδα, μόνο που η δική της συνοδεύονταν από φανταστικές ιστορίες και ψέματα που έλεγε για δικαιολογίες και από μια ασυγκράτητη ανάγκη να κάνει πάντα το απαγορευμένο.

Όταν ήταν νήπιο και είχαμε μαζί μας το Γιάσονα το μικρούλη μου αδελφό, μας υποδέχονταν πάντα στο γυρισμό μας από το σχολείο με μια φοβερή τάχα ιστορία, που την έλεγε με γουρλωμένα μάτια και στόμφο, όπως ότι «ένας σκύλος με βάρεσε και ένας Γιάσονας με δάγκωσε». Έπαιρνε κρυφά τα απαγορευμένα πράγματα και τα κρατούσε στα χεράκια της πίσω της φεύγοντας, εγώ τα έβλεπα βέβαια άνετα και τη συλλάμβανα επαυτοφόρω. Την τιμωρούσα αφήνοντάς τη νηστική, την έδενα στο σιδερένιο κρεββάτι, της αφαιρούσα δικαιώματα ψυχαγωγίας, ενώ η μεγαλύτερη αδελφή της που δεν διανοούνταν να κάνει παρατυπίες παρακολουθούσε έντρομη και κλαίγοντας τα τεκταινόμενα.

Δε νομίζω ότι πέτυχα πολλά. Εμεινε έτσι απειθαρχη και ζωηρή, μέχρις ότου άρχισε να διοχετεύει τη ζωηρή της φαντασία στη λογοτεχνία και την ποίηση -άρχισε να γράφει ποιήματα από μικρή, που εκτίμησαν πολύ οι φιλόλογοι και λογοτέχνες φίλοι του άντρα μου και πήρε βραβείο ποίησης σε εφηβική ηλικία, η βράβευση έγινε στο λογοτεχνικό κέντρο “Παρνασσός”- έγραφε θεατρικά έργα που ανέβαζε σε σχολικές και κοινωνικές εκδηλώσεις και τέλειωσε κρυφά τη Σχολή Κουν, έγραφε τις

καλλίτερες εκθέσεις στο σχολείο, που τη βοηθούσαν να παίρνει καλούς βαθμούς παρά τις ανορθογραφίες της και, αργότερα, χρησιμοποίησε την ισχυρή της μνήμη και την ενεργητικότητά της με επιτυχία στο επάγγελμά της, τη “μαχόμενη δικηγορία”, όπως τη λέει.

Γυρίζοντας σε μένα πρέπει να πω ότι είχα πάντα πολύ θάρρος. Δεν φοβήθηκα ποτέ κανένα δυνατότερο και πιο μεγαλόσωμο -εγώ ήμουν πάντα μικροκαμωμένη, κοντούλα και αδύνατη και φαινόμουνα πολύ μικρότερη από την ηλικία μου.

Θυμάμαι, όταν ήμουν μικρή, στην πατρίδα, ζούσε δίπλα μας μια μοναχή ηλικιωμένη γυναίκα, που φοβόταν τους κλέφτες τη νύχτα. Στην εποχή που σε όλα τα σπίτια είχαν σε μεγάλα ταψιά την τομάτα για πελτέ να ξεραθεί στον ήλιο, ζήτησαν από τον πατέρα μου να πηγαίνω το βράδυ μετά το σχολείο και να κοιμάμαι στο σπίτι της, να έχει παρέα, ήμουν δεν ήμουν επτά χρονών. Με ρώτησαν αν ήθελα να πάω, το βρήκα ευκαιρία να φύγω από το αυστηρό μου σπίτι, πήγα.

Μια νύχτα που αυτή κοιμόταν άκουσα ένα θόρυβο στην ταράτσα, πήγα στο παράθυρο με ένα μπαλτά στο χέρι και κάθισα αρκετή ώρα, μέχρι που είδα κάποιον να φεύγει στο σκοτάδι. Την άλλη μέρα έπιασαν έναν που είχε κλέψει σε άλλο σπίτι και αυτός είπε στον πατέρα μου: «τι γενναίο το κοριτσάκι σου, πήγα να κλέψω στο σπίτι που φύλαγε και έμεινε στο παράθυρο παραφυλάγοντας τόση πολλή ώρα που έφυγα για αλλού».

Επίσης, θυμάμαι πως όταν πρωτοδιορίστηκα καθηγήτρια των γαλλικών -ήμουν 20 χρονών πολύ μικροκαμωμένη και απλά ντυμένη- και παρουσιάστηκα στο σχολείο για πρώτη φορά, με είδαν οι καθηγητές κούνησαν το κεφάλι τους αμφισβητώντας τη δυνατότητα να κάνω καλά τους μαθητές, πολλοί από τους οποίους ήταν μεγαλύτεροί μου και όλοι ήταν πολύ πιο μεγαλόσωμοι από μένα. Από την πρώτη στιγμή που μπήκα στην τάξη παρατήρησα ότι προσπαθούσαν να μου πάρουν τον αέρα κάνοντας θορύβους, καθισμένοι απρεπώς και κοιτάζοντάς με με αναίδεια -άλλωστε το μάθημα των γαλλικών ήταν δευτερεύον και μόλις τότε άρχιζε να μπαίνει στα σχολεία. Αμέσως τους κοίταξα θαρρετά έναν, έναν και πρόσεξα κάποιον, μου φάνηκε γίγαντας, που καθάριζε τα νύχια του ξαπλωμένος σχεδόν στο θρανίο. Πήγα κοντά του, του είπα να σηκωθεί, δεν κουνήθηκε, φώναξα το διευθυντή και ζήτησα την άμεση αποβολή του για όσο καιρό θα χρειαστεί για να συνετιστεί. Από τότε και με τη βοήθεια του συστήματος παράδοσης μαθήματος που είχα αναπτύξει -

συζήτηση και συνεχής συμμετοχή των μαθητών, εκμάθηση φράσεων, στίχων ποιημάτων και τραγουδιών αντί γραμμάτων και λέξεων, διήγηση αστείων και μικρών ιστοριών- τα γαλλικά έγιναν ένα από τα αγαπημένα μαθήματα των παιδιών του γυμνασίου.

Δεν φοβήθηκα και στην Κατοχή, όταν οι Ιταλοί και Γερμανοί κατακτητές μάζευαν στις πόλεις και τα χωριά που μέναμε τα σημαντικά πρόσωπα της κοινότητας στην πλατεία -παπά, δάσκαλο, γιατρό, κοινοτάρχη ή δήμαρχο- και αρκετές φορές τους έδεναν στα δέντρα και με φώναζαν οι κάτοικοι να πάω να κάνω κάτι γι αυτούς, λόγω των γλωσσών που μιλούσαν. Έτρεχα και συζητούσα μαζί τους, τους έλεγα και κάποια κολακεία -στους Γερμανούς στα γαλλικά ότι ήξερα το πόσο θαύμαζαν την αρχαία Ελλάδα, στους Ιταλούς στα ιταλικά ότι ήξερα πόσο ρομαντικοί και φιλόμουσοι είναι, ανάφερα και τραγουδούσα μαζί τους άριες από όπερες και ιταλικά τραγούδια.

Σε μια περίπτωση, θυμάμαι, η Βασιλική που στο σπίτι της μέναμε και ήλθε να με ειδοποιήσει, μου ψιθύρισε: «Έλενη μου, αυτή τη φορά έχουν έλθει κάτι γίγαντες Γερμανοί, που φοβάσαι και να τους αντικρίζεις». Το ότι τα είπε αυτά η λεβέντισσα και θαρρετή Βασιλική θα έπρεπε να με πτοήσει αλλά δεν με πτόησε. Πήγα και κατάφερα να λύσουν τους ανθρώπους από το δέντρο και να φύγουν, δηλώνοντας βέβαια ότι, για κάθε Γερμανό θύμα ανταρτών, τα αντίποινα ήταν να σκοτώνουν πενήντα και πάνω χωριανούς, τα πλήρωσε άλλο χωριό.

Δεν φοβήθηκα και όταν, με την έναρξη του πολέμου μετά την απόσπαση από τη Θεσσαλονίκη του άντρα μου και ενώ είχε δοθεί ρητή υπόσχεση από το φίλο του τον Υπουργό Παιδείας ότι θα αποσπούσαν σύντομα και εμένα, διατάχθηκα να αφήσω άντρα και παιδιά, το ένα πολύ άρρωστο, που έμεναν στην Αθήνα και να πάω αμέσως στη θέση μου στη Θεσσαλονίκη να υπηρετήσω, σε εποχή που τα τραίνα έπαιρναν μόνο στρατιώτες για τα σύνορα. Όπως γύριζα απελπισμένη στο σταθμό ένας στρατιωτικός που έστελνε τη γυναίκα του μόνη στη Θεσσαλονίκη ζήτησε να μου δώσουν θέση στο τραίνο για να της κάνω παρέα. Στο δρόμο γίνονταν βομβαρδισμοί, το τραίνο σταματούσε, τρέχαμε στα χωράφια και πέφταμε κάτω να σωθούμε -εγώ έσερνα μαζί μου και προστάτευα την κυρία του στρατιωτικού, που πέθαινε από το φόβο της.

Μέχρι να αποφασίσουν να με αποσπάσουν στην Αθήνα ξανάκανα το ταξίδι μπρος πίσω δύο φορές, την τελευταία φορά σε συνθήκες τέτοιες, που όλοι δεν πίστευαν στα μάτια τους όταν με είδαν να παρουσιάζομαι στην πόρτα. Ο φίλος μας και νονός της μεγάλης μου

κόρης που βρέθηκε εκεί είπε: «εγώ σας το είπα θα μας έλθει, “κάλπικος παράς” δε χάνεται».

Συνεχίζω με τη ζωή μου στην Αττάλεια, όπου μεγαλώναμε μαζί τέσσερα αδέλφια, όλα αγόρια εκτός από μένα. Μαζί με γονείς και παππού και το βοηθητικό προσωπικό αποτελούσαμε πολλά στόματα για να απολαύσουν τα ποικίλα και νόστιμα φαγητά που η μάνα μου έδινε εντολή να παρασκευαστούν για πρωϊνό, μεσημεριανό, βραδινό.

Συγκρίνοντας με τα φαγητά που τρώγανε στην Ελλάδα θα έλεγα ότι στην πατρίδα “ζούσαμε για να τρώμε”. Τρώγαμε κάθε μέρα φρέσκο ή συντηρημένο κρέας ή ψάρι, χρησιμοποιούσαμε πολύ βούτυρο γάλακτος και πολλά μπαχαρικά στο μαγείρεμα. Τρώγαμε και αγριογούρουνα που οι Τούρκοι σκότωναν για να προστατέψουν τις καλλιέργειές τους, αλλά η θρησκεία τους απαγόρευε να φάνε χοιρινό κρέας και μας ειδοποιούσαν να πάμε να τα πάρουμε. Τα χρησιμοποιούσαμε κύρια για να γιορτάσουμε τις “γουρναποκριές”, το έθιμο που είδα ότι τηρούνταν και στην Ελλάδα, να σφάζουν δηλαδή τα γουρούνια στις αποκριές, να φτιάχνουν λουκάνικα και παστό για όλο το χρόνο, να ψήνουν χοιρινό και να τρώνε όλοι μαζί με γλέντια.

Μόνο σε περιόδους νηστείας, που πρέπει να πω ότι στο σπίτι μου δεν τηρούσαμε πολύ αυστηρά, τρώγαμε νηστίσιμα, ιδιαίτερα νόστιμα και ακριβά, όπως χαβιάρι, μπρικ, μύδια, καβούρια και άλλα οστρακοειδή και χρησιμοποιούσαμε πολύ το ταχίνι για σούπες και γλυκά. Δεν τρώγαμε πολύ ψωμί, όσο χρειαζότανε το αγοράζαμε από τους τούρκικους φούρνους, ψήναμε όμως στο σπίτι τα ανατολίτικα γλυκά με πολύ σιρόπι, αλμυρά κουλούρια και τυρόπιττες.

Αντίθετα στην Ελλάδα που ήλθαμε με την προσφυγιά “τρώγανε για να ζούνε”. Τρώγανε λιτά για τα δικά μας γούστα, πολλά λαχανικά και όσπρια, πολύ λάδι και ψωμί και τα κρεατικά τα έτρωγαν μόνο σε γιορτές. Γι αυτό στην Κατοχή η στέρηση του ψωμιού στην ελληνική επαρχία ήταν που στοίχισε πιο πολύ στον κόσμο -ο άντρας μου πολύ υπέφερε από την έλλειψη άφθονου ψωμιού και θυμάμαι που η μικρή μας κόρη που τον υπεραγαπούσε του έβαζε κρυφά δίπλα στο πιάτο του και τη δική της φετούλα να φάει.

Όλα αυτά τα καλά στην πατρίδα κράτησαν μέχρι το '15, '16, όταν τα πράγματα αγρίεψαν με τον Κεμάλ Ατατούρκ που ξύπνησε το σωβινισμό των Τούρκων και το μίσος τους για τους Έλληνες παράλληλα

με την προέλαση των Ελλήνων στην Τουρκία, που έκανε τους Τούρκους έξαλλους. Διώχθηκε με μανία κάθε τι το ελληνικό ή και απλά φιλελληνικό. Έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία, άρχισαν επιστρατεύσεις, επιτάξεις κτιρίων, διώξεις, εξορίες, λεηλασίες. Τον πατέρα μου τον εξόρισαν γιατί έστελνε οικονομικές ενισχύσεις στον ελληνικό στρατό, όπως δήλωσαν, το θείο μου τον επιστράτεψαν και δε γύρισε πίσω ποτέ.

Τον πατέρα μου που εξορίστηκε τον χάσαμε για δύο χρόνια. Πήραν το μεγάλο σπίτι μας και μας ανάγκασαν να μένουμε σε ένα μικρό με άλλους μαζί. Η επιχείρηση του πατέρα μου καταστράφηκε. Η αρχόντισσα θεία μου, που ο γάμος της έχει αφήσει εποχή με τα φορέματα και τα φράκα των καλεσμένων παραγγελμένα στην Πόλη και με την πομπή από στολισμένες άμαξες να διασχίζει τις αλέες της Αττάλειας, έμεινε μόνη και απροστάτευτη μετά την εξορία του άντρα της με δύο μικρά και προστέθηκαν και οι τρεις στο δικό μας νοικοκυριό.

Γνώρισα στην πατρίδα τότε γεγονότα φοβερά, που τα είδα να επαναλαμβάνονται στην περίοδο της Κατοχής, στην Ελλάδα. Θα αντιπαραθέσω μερικά όμοια χαρακτηριστικά περιστατικά της πατρίδας και της κατοχικής Ελλάδας.

Θυμάμαι ότι στο σπιτάκι, όπου μας βάλανε με άλλους μετά την επίταξη του σπιτιού μας, εμείς τα παιδιά γεμίσαμε ψείρες και ψωριάσαμε και η μάνα μας αγωνιζόταν να μας καθαρίσει. Παιδεύοταν πολύ, χωρίς τη βοήθεια της επιστήμης, γιατί είχαν επιτάξει και το ωραίο ελληνικό νοσοκομείο της Αττάλειας και είχαν επιστρατεύσει τους γιατρούς.

Στη ελληνική Κατοχή αντιμετώπισα ως μάνα το ίδιο πρόβλημα σε μια κωμόπολη, όπου μας είχαν μεταθέσει. Τα παιδιά μου κόλλησαν ψείρες κεφαλιού και σώματος και ψώρα από τα παιδιά της ιδιοκτήτριας του σπιτιού. Εγώ πήρα κατάλληλα φάρμακα, εφάρμοσα και αυστηρή υγιεινή και κατάφερα να πολεμήσω το κακό, το οποίο όμως ξαναπαρουσιάζονταν κάθε φορά που τα παιδιά μου έμεναν με άλλα παιδιά.

Θυμάμαι, επίσης, ότι στην πατρίδα, ένα βράδυ μπήκαν Τούρκοι στο διπλανό σπίτι και κατακρεούργησαν το νοικούρη -τον είδα με τα μάτια μου την άλλη μέρα. Έκλαιγε όλη η οικογένεια και ζητούσε βοήθεια, αλλά η μάνα μου μας κλείδωσε μέσα. Όλοι άλλωστε καταλαβαίναμε ότι αν πηγαίναμε κοντά τους ήταν σαν να αυτοκτονούσαμε.

Στον ελληνικό εμφύλιο επαναλήφθηκε το ίδιο έξω από το σπίτι μας. Δέρνανε ένα φίλο μας, εκπαιδευτικό ως κομμουνιστή οι ταγματασφαλίτες. Φώναζε για βοήθεια τον άντρα μου, τον άκουγε και

σπάραζε η καρδιά του. Δεν φανερώθηκε, όμως, ήταν και αυτός χαρακτηρισμένος κεντροαριστερός.

Ακόμα θυμάμαι που στην πατρίδα είχαν συλλάβει και κλείσει σε ένα σπίτι τους προύχοντες της πόλης και μάζεψαν τους Τούρκους κατοίκους, τους ερέθισαν με συνθήματα, εκείνοι μπήκαν μέσα και κατάσφαξαν τους κρατούμενους.

Το ίδιο έγινε στον ελληνικό εμφύλιο στην Πύλο, όπου μέναμε τότε. Με την αποχώρηση των Γερμανών μπήκαν πανηγυρικά στην πόλη οι αντάρτες, θυμάμαι πάντα τις φιγούρες με τους οπλοφόρους άντρες, τις μαυροφόρες γυναίκες, τα άλογα με τα ορφανά επάνω να προχωράνε τραγουδώντας αντάρτικα τραγούδια στη λοφογραμμή πάνω από το σπίτι μας.

Σε ένα διώροφο κτίριο στην πλατεία, που το βλέπαμε από το σπίτι στο οποίο μέναμε, είχαν μαζέψει τους προύχοντες με την κατηγορία ότι ήταν δοσίλογοι. Άρχισαν οι ομιλίες με εκδικητικά συνθήματα, ο όχλος έσπασε την πόρτα, μπήκε μέσα και έσφαξε τους κρατούμενους, πετώντας από το μπαλκόνι μερικούς, που τους κατασπάραζαν αυτοί που ήταν μαζεμένοι αποκάτω. Την άλλη μέρα έπλυναν το πάτωμα ρίχνοντας τα νερά με τα αίματα από το μπαλκόνι. Έμειναν εκεί οι κόκκινες γραμμές μέχρι πρόσφατα.

Εδώ μου έρχεται στο νου μια άλλη περίπτωση, που αφορά τη στάση των μικρών παιδιών στις φοβερές καταστάσεις. Στην πατρίδα αυτές δεν αφαιρούσαν από μας τα παιδιά το κέφι για παιχνίδια και σκανταλιές, είμαστε και πολλά στο σπίτι. Ακόμα και στο χάλι της προσφυγιάς εμείς τα παιδιά βρίσκαμε το κέφι να παίζουμε, να κάνουμε φάρσες και να γελάμε, μαζί και τα ορφανά ξαδέλφια μας.

Στο νου μου έρχεται αντίστοιχη εικόνα της Κατοχής στο χωριό καταγωγής του άντρα μου, όταν τα δύο παιδιά μας μικρά, μαζί με τα τρία παιδιά της ξαδέλφης Βασιλικής έστηναν τραγούδι και χορό στο χαγιάτι μέχρι που βράχνιαζαν, έλεγαν αστεία και γέλαγαν, παράσερναν και μας τους μεγάλους στο γλέντι, ανάμεσα σε γεγονότα τρομακτικά που διαδέχονταν το ένα το άλλο.

Ο πατέρας μου ξαναγύρισε μια μέρα από την εξορία και από μιαν ακόμα περιπέτεια που είχε στο δρόμο της επιστροφής. Τον έπιασαν τσέτες, τον έδειραν και τον έδεσαν σε ένα δέντρο να τον σκοτώσουν. Τον έσωσαν Τούρκοι της περιοχής λέγοντας ότι είναι καλός άνθρωπος, έχουν δει καλό από αυτόν πολλοί συντοπίτες. Μας τον έφεραν σχεδόν ημιθανή

στο σπίτι, βρώμικο και με ένα ξεροκόμματο ψωμί γεμάτο ψείρες στην τσέπη.

Μαζί με τον μπαμπά ξαναήλθαν και καλλίτερες συγκυρίες. Σταμάτησαν οι διωγμοί, μας ξανάδωσαν το σπίτι μας, το αποκαταστήσαμε, ξανάφτιαξε ο μπαμπάς την επιχείρηση και το κτήμα ξανάρχισε να παράγει. Ο μπαμπάς έδωσε και μέρος του σπιτιού να γίνει ιταλικό προξενείο, μπήκε η ιταλική σημαία, οι Ιταλοί έγιναν προστάτες μας, ο πατέρας μου ζήτησε να πάρει την ιταλική υπηκοότητα.

Όλα έγιναν πιο άνετα κι εγώ συνέχισα με ζέστη τις σπουδές μου στην ιταλική σχολή καλογραϊών, απόπου πήρα ενδεικτικό γυμνασιακών σπουδών και δίπλωμα γαλλικής και ιταλικής γλώσσας.

Δεν πρόλαβα να τα χαρώ αυτά, όμως, ούτε ο μπαμπάς έγινε Ιταλός υπήκοος, ήλθε η μικρασιατική καταστροφή και βρεθήκαμε χωρίς τίποτα δικό μας στον Πύργο της Ηλείας, πέντε αδέλφια και δύο ξαδέλφια με τη χήρα μάνα τους, οι γονείς μου, ο παππούς από τη μάνα μου, δώδεκα άτομα εξαθλιωμένα.

Η ζωή στη νέα πατρίδα άρχισε σε αίθουσα σχολείου, ώσπου να μας βρουν μονιμότερο κατάλυμα. Εκεί στο σχολείο δεν είχαμε ούτε στρώματα ούτε σκεπάσματα, κοιμόμασταν στο πάτωμα, το δωμάτιο έμπαζε από παντού. Δεν είχαμε να φάμε, μας έφερναν φαγητό οι ντόπιοι. Αρχίσαμε να αρρωσταίνουμε, εγώ πρώτη. Ψηνόμουν από τον πυρετό ξαπλωμένη στο κρύο πάτωμα, ο παππούς με σκέπαζε με το παλτό του.

Εντυχώς που μια καλή κυρία, που μας επισκέφτηκε, με είδε σε αυτό το χάλι, με πήρε στο σπίτι της και με περιποιήθηκε. Αυτό έγινε απαρχή να μάθουν για τις σπουδές που είχα κάνει και τις γλώσσες που ήξερα -θυμάμαι σαν τώρα που ήλθε στο σπίτι αυτό ένας κύριος, με είδε να διαβάζω ένα γαλλικό βιβλίο, με ρώτησε: «τις εικόνες κοιτάζεις;» του απάντησα: «όχι, διαβάζω το κείμενο γιατί ξέρω γαλλικά». Πρόσθεσα ότι ξέρω και ιταλικά, ενδιαφέρθηκε και η κυρία και είπαν και οι δύο ότι θα μπορούσα να παραδίδω μαθήματα, γνώριζαν πολλούς που θα ενδιαφέρονταν. Έτσι, μόλις ζωντάνεψα άρχισα να παραδίδω μαθήματα γαλλικών και ιταλικών στα παιδιά των καλών οικογενειών του Πύργου.

Σύντομα μαθητές μου έγιναν όχι μόνο παιδιά αλλά και γονείς - ήταν της μόδας τότε να ξέρει ο καλός κόσμος γαλλικά- αλλά και τα ιταλικά ήταν χρήσιμα για τις ιταλικές επιχειρήσεις που υπήρχαν στην περιοχή και για τις ελληνικές που είχαν συναλλαγές με την Ιταλία, αφού λόγω εξαγωγικού εμπορίου σταφίδας ο Πύργος και η Πάτρα είχαν

αναπτυγμένους τέτοιους δεσμούς. Μέχρι και συμβόλαια ανάλαβα να συντάξω γαλλικά και ιταλικά, με σημαντική αμοιβή.

Πολύ γρήγορα είχα περισσότερους μαθητές απότι λογικά έπρεπε να έχω, δεδομένου ότι έκανα το μάθημα με μεγάλη όρεξη και με ένα σύστημα που απαιτούσε πολύ κόπο.

Η πρακτική αυτή μας έδωσε τα προς το ζην στην περίοδο της απόλυτης ανέχειας και μπορέσαμε να σταθούμε στα πόδια μας αλλά είχε και πολλά άλλα οφέλη για την οικογένεια.

Η καλή μας ανατροφή και παιδεία και η κοινωνικότητα που μας διέκρινε μας έφεραν σε επαφή με την καλή κοινωνία του Πύργου και έδωσε στον πατέρα και στα μεγάλα αδέλφια μου ευκαιρία να βρουν δουλειά. Ο πατέρας μου ξανάπιασε το επάγγελμα του ράφτη που κάποτε έκανε στην πατρίδα και πήρε μαζί ένα του γιο, που έγινε τελικά ένας από τους καλλίτερους ράφτες του Πύργου. Ο μεγαλύτερος αδελφός μου που είχε τελειώσει εμπορική σχολή στην πατρίδα έγινε λογιστής σε μεγάλη επιχείρηση, ακολούθησε και ο δεύτερος σπουδάζοντας παράλληλα. Η θεία χήρα έγινε πουκαμισού, έφτιαχνε πουκάμισα για λογαριασμό μιας επιχείρησης εγκαταστημένης στην Πάτρα. Όλοι δουλεύαμε σαν τρελοί και η μάνα μου η καλομαθημένη στην πατρίδα, έκανε το μαγείρεμα και τις δουλειές του σπιτιού για τα εννέα άτομα της οικογένειας και φρόντιζε τα μικρά. Εγώ δουλεύα 18 ώρες το εικοσιτετράωρο παραδίδοντας μαθήματα και προετοιμαζόμενη γιαυτά, ενώ παράλληλα μελετούσα για τις εξετάσεις πτυχίου καθηγήτριας γαλλικών.

Η ζωή αυτή της βαριάς και χωρίς διακοπή δουλειάς των νεανικών μου χρόνων δεν μου αφαιρούσε από το ρομαντισμό, την ικανοποίηση ότι πρόσφερα στην οικογένεια μου, την αισιοδοξία και τη χαρά που η νεανική μου ηλικία είχε ανάγκη.

Ακόμα έχω το λεύκωμά μου της εποχής, όπου στις ερωτήσεις τι είναι έρωτας, τι γάμος, τι κοινωνία, τι πολιτισμός, τι ρομαντισμός, τι ποίηση, τι φιλία, τι πατρίδα, τι προσφυγιά, εγώ πρώτα έδινα τη δική μου άποψη –υπέγραφα ως “άπατρις” στα γαλλικά ή στα ιταλικά με φράσεις ξένων συγγραφέων και οι άλλοι νέοι έβρισκαν ευκαιρία να εκφραστούν με ποιήματα, λογοπαίγνια ή και να διακωμωδήσουν ακόμα τις έννοιες.

Όταν εγκατασταθήκαμε στο παλιό και μισοχαλασμένο επιταγμένο σπίτι που μας έδωσαν, όπου έμπαινε το κρύο από παντού, τρεις οικογένειες μαζί, ο ένας πάνω στον άλλο, οι οικονομικές ανάγκες αυξήθηκαν πολύ, χρειάστηκε να εργαστώ πιο συστηματικά και να επιδιώξω να διοριστώ καθηγήτρια γαλλικών. Αυτό απαίτησε προσπάθεια

μελέτης έξη ετών, παράλληλα με τα μαθήματα γαλλικών και ιταλικών που έδινα σε παιδιά και μεγάλους.

Μεγάλη μου αγάπη, που ποτέ δεν μειώθηκε σε ένταση υπήρξε σε όλη μου τη ζωή η θάλασσα, η θάλασσα της Αττάλειας, η θάλασσα του Κατακώλου, η θάλασσα της Θεσσαλονίκης, η θάλασσα της Πύλου, η θάλασσα της Ραφήνας, κάθε θάλασσα που έζησα κοντά της και την απόλαυσα κολυμπώντας, ψαρεύοντας, ψάχνοντας για πεταλίδες και όστρακα, κάνοντας βαρκάδες, τραγουδώντας στη φεγκαράδα σερενάτες.

Η μοίρα τόφερε η τωρινή μου αρρώστια να εκδηλωθεί στη θάλασσα. Είχαμε πάει στη Μήλο, όπου η μεγάλη μου κόρη και ο άντρας της θα παρακολουθούσαν ένα συνέδριο και εγώ τους συνόδευσα για να είμαι με τα παιδιά τους. Κάναμε με τα παιδιά μπάνιο, βόλτες με καίκι, ψαρέψαμε, επισκεφτήκαμε όλες τις ομορφιές, δεν στάθηκα λεπτό παραβγαίνοντας με τα μικρά μου εγγόνια παρά τα 67 μου χρόνια. Στο καράβι του γυρισμού πρήστηκε η κοιλιά μου. Φθάνοντας σπίτι δεν πήγα αμέσως στο γιατρό, πήγα στο κτήμα της Ραφήνας για να περιποιηθώ τα φυτά. Όταν γύρισα στην Αθήνα παραδόθηκα στη φροντίδα του γιατρού μας, βρήκε όγκο στην κοιλιά και υδρωπικία και σε τρεις ημέρες έκανα εγχείρηση.

Άλλη μεγάλη μου αγάπη ήταν τα λουλούδια. Είχα τον κήπο και το σπίτι γεμάτο λουλούδια. Μ' άρεσε ειδικά το γιασεμί, είχα πάντα μια μπουτονιέρα με γιασεμί επάνω μου, τα παιδιά μου έλεγαν ότι η μυρωδιά του έχει συνδεθεί με μένα.

Ένα καινούργιο κεφάλαιο της ζωής μου άρχισε με το διορισμό μου στο γυμνάσιο κοντινής κωμόπολης. Η ζωή μου έγινε πιο άνετη. Μπορούσα να κοιτάξω γύρω την ομορφιά του τόπου.

Ήλθε και ο έρωτας, για τον οποίο δεν υπήρχε χρόνος πριν. Ερωτεύθηκα ένα καθηγητή φιλόλογο από τη Μεσσηνία λίγα χρόνια μεγαλύτερό μου, ωραίο, καλλιεργημένο και ρομαντικό, με αγάπησε και κείνος, με ζήτησε από τους γονείς μου μέσω ενός κοινού φίλου. Ο πατέρας μου είχε αντίρρηση, φοβούμενος τις αντιδράσεις των συγγενών του νέου και των ντόπιων για την προσφυγική μου ιδιότητα -πολλοί δεν ήθελαν γάμους ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες, μας έλεγαν “τουρκόσπορους”. Ο άντρας μου επέμεινε, πείστηκαν, παντρευτήκαμε, και στις όμορφες εξοχές της ωραίας κωμόπολης, όπου συνυπηρετούσαμε, κυλήσαμε το καροτσάκι της πρώτης μας κόρης.

Η δεύτερη ήλθε σε δύο χρόνια σε πόλη της Βόρειας Ελλάδας όπου μας απέσπασαν. Την άφησα μωρό στον Πύργο, στη μάνα μου και μεις ξαναγυρίσαμε στη βορειοελλαδίτικη πόλη έχοντας την πρώτη κόρη κοντά μας.

Όταν μετά δύο χρόνια γυρίσαμε στη μικρή μας, εκείνη δεν με γνώριζε για μάνα. Της έλεγαν: «να η μαμά», εκείνη έτρεχε να φέρει τη φωτογραφία μου να δείξει τη μαμά της. Την είχαν βέβαια καλομάθει τόσοι μεγάλοι γύρω, βρήκα ένα νήπιο σκανταλιάρικο και απείθαρχο, δύσκολο να φέρω σε τάξη, όπως είπα παραπάνω.

Είχα, όμως, ακόμα κουράγιο, πολύ κουράγιο, έβρισκα τη ζωή της μητέρας, συζύγου και εργαζόμενης γυναίκας ωραία και συναρπαστική.

Σύντομα, πέρασα από τον παράδεισο και τη ρομαντική συντροφική ζωή στην κόλαση των προστριβών και της ασυμφωνίας με το σύζυγό μου, στο στέρεμα κάθε φαντασίας και ιδανικού, στη διαδοχική απώλεια κινήτρων για πνευματική άνοδο -δεν διάβαζα άλλα βιβλία από εκείνα που ήταν χρήσιμα για τις καθημερινές ασχολίες μου, όπως για μαγειρική, κηπουρική, ζωοκομία, πρώτες ιατρικές βοήθειες.

Πρέπει να παραδεχτώ ότι ο περιορισμός στα καθημερινά ήταν δική μου συνειδητή επιλογή. Δε ρίχνω το φταίξιμο σε κανένα. Στο πλαίσιο, όμως, αυτό έγινα σκληρή απέναντι στους άλλους, απαιτητική και ανυπόμονη στην αναζήτηση άμεσων και αποτελεσματικών λύσεων.

Στον κατήφορο, ξέχασα σιγά, σιγά και τους καλούς τρόπους που είχα μάθει. Έμοιαζαν ξεκάρφωτοι στα χωριά και τις κωμοπόλεις της επαρχίας, τόπου καταγωγής του άντρα μου, όπου ζήσαμε στην Κατοχή και γενικά μέσα στην ανέχεια και τη στέρηση του πολέμου και μεταπολεμικά. Έφτασα στο σημείο να ενοχλούμαι από την επιμονή της μάνας μου να διατηρεί συνήθειες καλών εποχών, όπως να μη βγαίνει έξω χωρίς καπέλο.

Στην περίοδο αυτή ήταν ανάγκη να συγκεντρωθώ στην υπεύθυνη αντιμετώπιση της επιβίωσης της οικογένειάς μου, να επιστρατέψω για την αποτελεσματική έκβαση των ενεργειών μου το μυαλό μου, τις οποιεσδήποτε δεξιότητες που είχα ή μπορούσα να καλλιεργήσω. Πολύ με βοήθησαν οι εμπειρίες και τα πρακτικά μαθήματα οικοκυρικών του σχολείου στην πατρίδα, που με την προσαρμοστικότητά μου και το έμφυτο πνεύμα εξοικονόμησης πόρων από κάθε δυνατή πηγή τις συνδύασα με ντόπιες παραδοσιακές μεθόδους.

Χωρίς να αφήσω το επάγγελμά μου της καθηγήτριας γαλλικών καλλιέργησα τη γη, έθρεψα ζώα, ύφανα, έπλεξα, έρραψα, έφτιαξα

τσόκαρα, έκανα σαπούνι, έκανα γιατροσόφια και παρασκεύασα φάρμακα από βότανα, χρησιμοποίησα ζύδα για τις μεταφορές μας -στην πατρίδα ήμουν ικανή στην ίππευση όχι μόνον αλόγων αλλά και καμηλών, θυμάμαι πάντα τα ταξίδια με καμήλα στο κτήμα μας στην Αττάλεια, έτσι δε δυσκολεύτηκα. Έκανα όλες τις δουλειές της καθηγήτριας, της αγρότισσας, της νοικοκυράς και του νοικοκύρη μαζί, με μεγάλο κουράγιο.

Όλα αυτά μέχρι που εγώ αρχικά και ο άντρας μου αργότερα αποσπαστήκαμε σε γυμνάσιο μιας κωμόπολης της Μεσσηνίας, περιοχής της καταγωγής του, έρχονταν εκεί μετά πολλά χρόνια που τα είχε ζήσει σπουδάζοντας στην Αθήνα και θεωρούσε ότι έπρεπε να φανεί γαλαντόμος και επιδεικτικά σπάταλος. Όταν πήγαινε στο καφενείο κερνούσε πάντα όλους τους θαμώνες, απολάμβανε να μοιράζει χρήματα δεξιά και αριστερά “σα νονός”, αγόραζε τυφλά “γουρούνι στο σακί” ή “πάρε λεφτά και δώσε μου κρέας”, όπως έλεγε κοροϊδευτικά για τον εαυτό του.

Στην κωμόπολη αυτή κατοικούσαν η αδελφή του και ο παπάς αδελφός του με τις οικογένειές τους, στους οποίους ήθελε να παρέχει τακτική οικονομική ενίσχυση, έλεγε πως έχει μεγάλο χρέος να ξεπληρώσει στην πατρική του οικογένεια γιατί όλοι βοήθησαν να σπουδάσει. Αυτό γίνονταν ανέκαθεν από τότε που παντρευτήκαμε, αλλά δεν ενοχλούσε, είχαμε αρκετή οικονομική άνεση. Όταν, όμως, η τακτική αυτή άρχισε να αφαιρεί πόρους από την οικογένειά μας, που είχε μεγαλώσει και τα οικονομικά μας ήταν στενά ενώ τα αδέλφια του είχαν πια τακτοποιηθεί και δεν είχαν ανάγκη, άρχισα να διαμαρτύρομαι. Εκείνος θεώρησε ότι τον οδηγούσα σε αχαριστία και απονιά απέναντι στα αδέλφια του, κάτι απαράδεχτο γι' αυτόν, μαζί με τη συνεχή κριτική μου εναντίον τους, που τους έκανε να με μισήσουν, δεν μπορούσα, όμως να μην κατακρίνω φίλους και συγγενείς, που δεν έκαναν το παραμικρό για βελτίωση της κατάστασης, είτε από αδράνεια, είτε γιατί περίμεναν από άλλους να τους σώσουν.

Τέτοια ήταν η περίπτωση της κουνιάδας μου, μιας αγαθής και διακριτικής γυναίκας με τρία παιδιά, στο σπίτι της οποίας έζησα μερικούς μήνες. Τη γυναίκα αυτή την κατάκλεβαν οι συγγενείς του άντρα της, αφαιρώντας και δικά μου πράγματα. Της το είπα αλλά δεν έκανε τίποτα, δεν ήθελε να συγκρουστεί μαζί τους.

Εδώ πρέπει να αναφέρω πόση εντύπωση μου είχε κάνει η περίπτωση της κουμπάρας μου της δασκάλας, που την έκλεβε η

υπηρέτριά της κανονικά σε είδος και λεφτά και το πήρε χαμπάρι μετά από τρία χρόνια, αλλά και τότε δεν ήθελε να τη διώξει γιατί, όπως, είπε δεν ήξερε η ίδια να κάνει καμιά δουλειά του σπιτιού.

Εκτιμούνσα και θαύμαζα, αντίθετα, αυτούς που με χρηστή διαχείριση τα έβγαζαν πέρα. Τέτοια ήταν η περίπτωση της ξαδέλφης Βασιλικής, στο χωριό του άντρα μου, στο σπίτι της οποίας μείναμε στην Κατοχή ενάμιση χρόνο και μαζί οι δύο με αλληλοκατανόηση και συνεργασία παλέψαμε για την επιβίωση των οικογενειών μας.

Επανερχόμενη στη συζυγική μου ζωή πρέπει να πω ότι, ενώ έβγαζα πέρα νικηφόρα τους αλλεπάλληλους αγώνες, σιγά, σιγά αισθανόμουν να με σκοτώνουν οι διαφορές με τον άντρα μου, που μας οδήγησαν στο να αμφισβητούμε ο ένας τα ταλέντα του άλλου, να αλληλοπληγωνόμαστε, να τρωγόμαστε σαν τα σκυλιά ακόμα και μπροστά στα παιδιά μας, που τόσο λατρεύαμε και σε τόσες θυσίες υποβληθήκαμε και οι δύο για να τα μεγαλώσουμε και να τα προικίσουμε υλικά και πνευματικά.

Τις συγκρούσεις τις πληρώσαμε με σοβαρές βλάβες στη σωματική και ψυχική μας υγεία. Όταν παντρευτήκαμε εγώ ήμουν ξένοιαστη και γεμάτη αισιοδοξία, ενώ εκείνος ήταν ήδη νευρασθενικός, έπαθε νευρασθένεια την εποχή των εντατικών, φιλόδοξων σπουδών του. Μέχρι και στη Γερμανία είχε σκεφτεί να πάει για μεταπτυχιακά στη φιλολογία - τότε η Γερμανία ήταν η Μέκκα των κλασικών σπουδών- μάθαινε γερμανικά, ξενυχτούσε και στερούνταν τα πάντα, δεν είχε την αντοχή τη δική μου, που ξεπέρασα τις αντίστοιχες δυσκολίες χωρίς επιπτώσεις.

Σιγά, σιγά με την οικογενειακή ζωή, εκείνος κάπως βελτιώθηκε και έπαθα εγώ νευρώσεις και κρίσεις κατάθλιψης -δύο φορές αποπειράθηκα να αυτοκτονήσω και τρεις ετοίμασα τη βαλίτσα μου να φύγω από το σπίτι, αλλά δεν το έκανα σκεπτόμενη τα παιδιά μου. Παρόλα τα χάλια μας, όμως, και οι δύο αρνηθήκαμε να αντιμετωπίσουμε την κατάστασή μας με ψυχολόγους, ο καθένας γιατί πίστευε ότι το πρόβλημα ήταν του άλλου, όχι δικό του.

Ακόμα πάθαμε έλκος του δωδεκαδακτύλου, που βασάνισε κυρίως εκείνον, βόγκαγε δυνατά όταν είχε κρίση, βούϊζε όλο το σπίτι.

Στην Κατοχή, λόγω της κακής σίτισης και των ψυχολογικών εντάσεων, ο άντρας μου πάθαινε συχνά κρίσεις έλκους. Θυμάμαι ολοζώντανα ένα σχετικό περιστατικό που αξίζει να διηγηθώ.

Ένα καλοκαίρι ανάμεσα σε δύο σχολικές περιόδους μείναμε κάτω από μια συκιά σε ένα χωριό έξω από την Πύλο. Μια νύχτα οι Γερμανοί

άρχισαν να κανονιοβολούν από το κάστρο την περιοχή για να τρομοκρατήσουν τους αντάρτες, που τη νύχτα έρχονταν στο χωριό για εφόδια και για επίθεση κατά περιπολιών του κατακτητή. Από τους κανονιοβολισμούς σκοτώθηκαν μια γυναίκα και τα παιδιά της, ακούγαμε τις σπαρακτικές κραυγές τους μέσα στη νύχτα.

Εγώ πρότεινα να τρέξουμε στο νεκροταφείο να μπούμε στο οστεοφυλάκιο -“κοκαλιάρη” το έλεγαν στο χωριό- το μόνο που είχε τσιμεντένια στέγη, για να προφυλαχτούμε. Τραβήξαμε τα οστά έξω, «εβγάτε σεις οι πεθαμένοι, να μπούμε μεις οι ζωντανοί» είχα το κουράγιο να πω κάνοντας αυτή τη δουλειά, κάναμε χώρο, μπήκαμε με τα δύο μας μικρά παιδιά στο μικρό οστεοφυλάκιο που μύριζε ξύδι και μούχλα, ενώ συνεχίζονταν οι κανονιοβολισμοί. Όταν σταμάτησαν βγήκαμε έξω και κοιμηθήκαμε δίπλα στα μνήματα, ώστε να είναι εύκολο να ξανατρέξουμε μέσα, και ο άντρας μου έπαθε κρίση έλκους και άρχισε να βογκάει.

Ξανακάναμε το ίδιο και την επόμενη νύχτα, ανάψαμε μάλιστα, εγώ με τη μικρή μου κόρη, που είμαστε οι μόνες θαρρετές στην οικογένεια, ένα κεράκι μέσα σε μια νεκροκεφαλή στο οστεοφυλάκιο, έμοιαζε σαν φάντασμα, δεν ξέρω που το βρήκαμε το κουράγιο για τέτοια μακάβρια αστεία. Ο άντρας μου ξανάπαθε κρίση, ξαναβόγκαγε δίπλα στα μνήματα όλη νύχτα. Την άλλη μέρα βούτηξε όλο το χωριό ότι οι πεθαμένοι βγήκαν από τα μνήματά τους και βόγκαγαν. Κάποιος είχε περάσει τη νύχτα, άκουσε τα βογκητά και διέδωσε το γεγονός.

Τώρα, με τη σοβαρή αρρώστια, με βασανίζει το ερώτημα γιατί, από ξένοιαστο, ρομαντικό και κοινωνικό κορίτσι, που δεν πτοούνταν από τις δυσκολίες της ζωής, έφτασα να γίνω μια δυστυχισμένη, μόνη μέσα στην οικογένειά μου ηλικιωμένη γυναίκα, με τον άντρα μου και τα παιδιά μου να κρίνουν αυστηρά το χαρακτήρα μου και ιδιαίτερα την κριτική προς τους άλλους συμπεριφορά μου, που έλεγαν ότι πλήγωνε όλους.

Δεν μου έλειψε η αγάπη. Τους βλέπω όλους γύρω μου να με κοιτάζουν με αγωνία, ξέρω ότι θα τους στενοχωρήσω πολύ αν φύγω από τη ζωή.

Η αγάπη δεν έλειψε γενικά από την οικογένειά μας, αγάπη-λατρεία θα έλεγα. Όλοι μας αποκαλούσαν “αγαπημένη οικογένεια” και μας είχαν για παράδειγμα. Έχω να διηγηθώ μερικά περιστατικά ενδεικτικά αυτής της αγάπης.

Για την αγάπη του άντρα μου προς εμένα έχω να πω πόσο με είχε συγκινήσει η στάση του όταν έπαθα τύφο, αρρώστια πολύ κολλητική.

Στείλαμε τα παιδιά στους γονείς μου, εκείνος αρνήθηκε να φύγει από δίπλα μου, έμεινε κοντά μου μέχρι που έγινα καλά.

Για την αγάπη του για τα παιδιά μας έχω να πω ότι σε διάφορες περιπτώσεις τα έσωσε με τη διαίσθηση που του έδινε η αγάπη αυτή, όταν εγώ διασπασμένη σε χιλιάδες φροντίδες αμελούσα λίγο. Όπως όταν η μεγάλη μου κόρη ήταν μωρό και έπαθε γρίπη με πυρετό σαράντα. Εγώ επήρα άδεια και έμεινα στο σπίτι και ο άντρας μου θα έφευγε για το σχολείο. Τον έβλεπα από το άλλο δωμάτιο, όπου ήμουν απασχολημένη, να προχωράει προς την πόρτα και να ξαναγυρίζει στο μωρό, οπότε την τρίτη φορά τον ακούω να ξεφωνίζει: «το παιδί έχει σπασμούς, τρέξε». Εγώ πάντα ψύχραιμη, άρπαξα το μωρό και το τύλιξα σε βρεγμένο σεντόνι, όπως είχα κάνει και άλλες φορές. Κυριολεκτικά έσωσε ο άντρας μου το παιδί με τη διαίσθησή του, γιατί εγώ μπορεί να μην αντιλαμβανόμουν έγκαιρα τον κίνδυνο.

Με την ίδια διαίσθηση έσωσε και τη δεύτερη κόρη, όταν γυρίζοντας από εκδρομή παρουσίασε δυνατό πονόλαιμο με ψηλό πυρετό. Είπαμε πως θα κρύωσε, αυτός επέμενε να φέρει γιατρό που βρήκε διφθερίτιδα και είπε ότι αν δεν το διαπιστώναμε εγκαίρως το παιδί θα πνιγόταν τη νύχτα.

Όπως και όταν με το ξέσπασμα του πολέμου αποφασίσαμε να πάμε στην Πελοπόννησο και γινόταν χαμός από κόσμο στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αθήνας. Εγώ φρόντιζα τα λίγα πράγματα που πήραμε μαζί -μια δεύτερη προσφυγιά για μένα, με αυτά τα πράγματα ζήσαμε τα τέσσερα χρόνια της Κατοχής. Εκείνος κρατούσε από τα χέρια τα παιδιά. Κάποια στιγμή άνοιξαν οι πόρτες, χίμηξε ο κόσμος, του έφυγαν τα παιδιά από τα χέρια. Δεν θα ξεχάσω τις στριγκλιές του, «τα παιδιά μου, τα παιδιά μου». Του τα έδωσαν οι άλλοι συγκινημένοι. Θα μπορούσαμε να τα είχαμε χάσει, πολλά τέτοια είχαν γίνει τότε.

Ακόμα, θυμάμαι ένα περιστατικό της μετεμφυλιακής εποχής με τη μεγάλη φτώχεια των δημοσίων υπαλλήλων. Ο άντρας μου, στο δρόμο για το σπίτι, ζήλεψε και αγόρασε ένα παγωτό ξυλάκι να το φάει. Δεν του βάσταξε, όμως, η καρδιά, το έφερε λιωμένο στην παλάμη φωνάζοντας από την πόρτα: «ένα πιάτο, ένα πιάτο να βάλω το παγωτό» για να το φάνε τα παιδιά μας.

Αγάπη πολλή, λοιπόν, μέχρι θυσίας μέσα στην οικογένεια.

Αυτό που μας κατάτρεξε δεν μπορεί παρά να ήταν η ασυμφωνία χαρακτήρων με τον άντρα μου. Το ψάχνω το θέμα και έχω καταλήξει σε μερικά συμπεράσματα για τις διαφορές τις βαθιά ριζωμένες μέσα μας,

που δημιουργούσαν χάσματα ανάμεσά μας και που νομίζω πως οφείλονται σε διαφορά νοοτροπίας και χαρακτήρων.

Για το δικό μου χαρακτήρα και τη συμπεριφορά μου είπα πολλά, θα ήθελα να πω λίγα ακόμα για τον άντρα μου, που τόσο αγάπησα και για μερικά τον θάυμασα και κατανόησα την προσπάθειά του να αλλάξει πολλά στραβά του χαρακτήρα του.

Θα παραθέσω μερικές ενδείξεις γιαντό.

Στις σπάταλες συνήθειές του στην αρχή του έγγαμου βίου μας αναφέρθηκα, δεν είπα, όμως, ότι εξελίχθηκε σιγά, σιγά σε σφιχτοχέρη. Έφτασε και στις καλές, ακόμα, εποχές να μην ευνοεί έξοδα για αναψυχή -φαγητό σε ψησταριές, που για μένα και τα παιδιά ήταν σπουδαία καλοπέραση- παραθερισμό, θεάματα, μόνο για σπουδές και βιβλία ήθελε να ξοδευόμαστε. Ο ίδιος δούλευε σκληρά κάνοντας ιδιαίτερα μαθήματα σε παιδιά άλλων σχολείων, ποτέ του δικού του για να μη θεωρηθεί ότι το έκανε για να τους δώσει εύκολα απολυτήριο, όπως είπα παραπάνω. Δεν έρχονταν μαζί μας στις διακοπές που με χίλιους συνδυασμούς κατάφερνα να πηγαίνω τα παιδιά.

Ακόμα, είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ξεκίνησε με πελοποννησιακούς εγωισμούς, ότι είναι από τη φύση του ο “πατέρας - αφέντης” και η “κολώνα του νοικοκυριού” -πίστευε ότι οι γυναίκες είναι κατώτερα όντα, αυτό φαίνεται, έλεγε, από το μικρό και αδύνατο σώμα τους και την ψιλή φωνή τους- κατάληξε να με δέχεται σαν αναμφισβήτητη διαχειρίστρια του νοικοκυριού και να αποτελεί στοργικό και περήφανο πατέρα κοριτσιών.

Είχε, βέβαια, κατά καιρούς ξεσπάσματα αντρικού εγωισμού, που μερικές φορές οδηγούσαν σε κρίσιμες συγκρούσεις. Έτσι ενώ όταν γεννήθηκε το πρώτο μας παιδί απογοητεύτηκε τρομερά και αρνήθηκε να το δει καν επειδή ήταν κορίτσι, άλλαξε άρδην γνώμη αργότερα, παρότι και το δεύτερο παιδί μας ήταν κορίτσι. Λάτρεψε τις κόρες του, τους έδωσε άριστη παιδεία, καμάρωνε για τις επιδόσεις τους.

Παράλληλα τον θάυμαζα πάντα μαζί με όλους τους άλλους για το πάθος του για την ειδικότητα του φιλολόγου -ήταν επιτυχημένος δάσκαλος, αυστηρός αλλά δίκαιος, τον λάτρευναν οι μαθητές του παρά τα ηχηρά χαστούκια που έτρωγαν απαντόν. Ήταν και συγγραφέας, έκανε μεταφράσεις αρχαίων τραγωδιών, έγραφε εκπαιδευτικά βιβλία. Ήταν καλός ομιλητής, σκηνοθέτης μαθητικών παραστάσεων (αρχαίων τραγωδιών) και οργανωτής φιλολογικών εκδηλώσεων, λάτρης των μεγάλων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων και του έργου τους -είχε βάλει τις κόρες μας από μικρές να μάθουν απέξω ποιήματα μεγάλων

ποιητών της εποχής, εκτός των άλλων και ολόκληρο το επικό ποίημα “Ελεύθεροι Πολιορκημένοι” του Σολωμού και το “Δωδεκάλογο του Γύφτου” και άλλα μεγάλα ποιήματα του Παλαμά, κάτι που οι κόρες μας έκαναν με όρεξη και δεν τα ξέχασαν μέχρι σήμερα. Διάβαζαν μαζί τα μεγάλα λογοτεχνικά έργα, ήταν σε επαφή με τους φιλολογικούς κύκλους της εποχής.

Η λατρεία του για την παιδεία, και ειδικά τη φιλολογία, τον είχε φέρει κοντά στους επώνυμους φιλολόγους της εποχής, Γεωργούλη, Κακριδή, Παπανούτσο, στα ρεύματα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το δημοτικισμό, γνώρισε και εκτίμησε πολύ το Γεώργιο Παπανδρέου, τον οποίο πίστεψε σε όλη του τη ζωή, μαζί με τα κεντρώα δημοκρατικά κινήματα των οποίων ήταν ηγέτης.

Στην εποχή του Μεταξά η δημοκρατική του ιδεολογία τον έκανε να υποφέρει. Έβλεπε θλιμμένος τις κόρες του να φορούν τις στολές της ΕΟΝ και να χαιρετούν φασιστικά, απόφενε να συμμετέχει στις εθνικές εκδηλώσεις που οργάνωνε το καθεστώς. Αντίθετα σε ειρηνικές εποχές επί κεντρώων κυβερνήσεων απολάμβανε τις εθνικές γιορτές και ήταν μόνιμος ομιλητής στις εκδηλώσεις. Αργότερα πίστεψε στο ΕΑΜ. Η έμφυτη δειλία του, βέβαια, τον εμπόδισε να πάρει φανερή θέση, ήταν απλώς “συμπαθών”. «Δεν είμαι εγώ από ηρωική πάστα, έλεγε, με το πρώτο χαστούκι θα προδώσω».

Εν τούτοις, παρά τις προφυλάξεις, δεν απόφυγε στον εμφύλιο στην Πύλο τη σύλληψη από τους ταγματασφαλίτες με την κατηγορία ότι τον είδαν με ματωμένο μαχαίρι στο στόμα, με το οποίο είχε σφάξει αντικομμουνιστές -τέτοιες καταγγελίες έπεφταν βροχή στον εμφύλιο, εύκολα ο καθένας μπορούσε να “κάψει” ανθρώπους. Ήλθαν ένα πρωί χαράματα στο σπίτι, βρόνταγαν έτοιμοι να σπάσουν την πόρτα, τον πήραν. Ζήτησα από μια γειτόνισσα να προσέχει τα μικρά μας και έτρεξα σαν τρελή από πίσω τους. Τον πήγαν στην Καλαμάτα, όπου βρήκα άκρη. Κατάφερα να γίνει έρευνα, βρέθηκε ότι η καταγγελία αφορούσε γνωστό Εαμίτη με παραπλήσιο όνομα, τον άφησαν ελεύθερο.

Πίστευε ο άντρας μου ακράδαντα στην ανωτερότητα των πνευματικών ανθρώπων και των Ευρωπαίων και θεωρούσε παρακατιανούς τους λοιπούς. Αυτό εκδηλώθηκε κρίσιμα, όταν ήλθε η ώρα να αποφασιστεί τι θα σπουδάσει η μεγάλη μας κόρη, που ήταν άριστη σε όλα τα μαθήματα του γυμνασίου, ακόμα και στα μαθηματικά και ζωγράφος από μικρή και όλοι έλεγαν ότι έπρεπε να πάει για αρχιτέκτων στο Πολυτεχνείο. Εκείνος αρνήθηκε ακόμα και να το συζητήσει αυτό. «Θα γίνει φιλόλογος, είπε, να πάρει και τη βιβλιοθήκη

μου ή επιστήμονας, πχ χημικός, δεν θα γυρίζει με εργατικές φόρμες στις οικοδομές». Εντυχώς που μπήκε δυναμικά στην υπόθεση ο νονός της και τον έπεισε. Έδωσε η κόρη μας εξετάσεις στην αρχιτεκτονική σχολή, μπήκε και βγήκε πρώτη.

Επίσης, όταν πήραν αυτή και ο άντρας της κρατική υποτροφία για μεταπτυχιακά, πάλι εναντιώθηκε με όλη του τη δύναμη να πάνε στην Αμερική. «Αυτή, έλεγε, είναι χώρα των γκάνγκστερς και των πνευματικά υπαναπτύκτων, να πάνε να σπουδάσουν σε ευρωπαϊκή χώρα». Πάλι, όμως, τον έπεισαν άλλοι ότι πρέπει να πάει εκεί, θα είναι πραγματικά σπουδαία εμπειρία. Επενέβη και ο μεγάλος πολεοδόμος Δοξιάδης, που στο γραφείο του εργάζονταν η κόρη μου και ο γαμπρός μου. Έτσι έκαναν σπουδές στην Αμερική, όπου έμειναν τέσσερα χρόνια.

Εκείνο στο οποίο ο άντρας μου δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί σε όλη τη ζωή του ήταν οι πρακτικές δυσκολίες της ζωής. Αυτές τις είχε αναθέσει σε μένα, ούτε γύριζε να δει τι αγώνες έκανα και πως τα έβγαζα πέρα.

Όταν πήραμε σύνταξη, άρχισε να πάσχει από αρθριτικά και υψηλή πίεση. Εντυχώς προλάβαμε πριν αρρωστήσει να κάνουμε μερικά ταξίδια σε χώρες της Ευρώπης μαζί με φίλους. Πολύ τα χαρήκαμε. Χρησιμοποίησα και τη γλωσσομάθειά μου.

Με τα πρώτα συμπτώματα των ασθενειών τον έπιασε πανικός, παραιτήθηκε από κάθε δημιουργική προσπάθεια. Μου είχε φορτώσει όλη τη φροντίδα κάθε αρρώστιας του. Έπρεπε εγώ να του δίνω στην ώρα τους τα φάρμακά του, να του παίρνω την πίεση, να τον αλλάζω όταν ίδρωνε τη νύχτα, ζήταγε συνέχεια το γιατρό για να του αναφέρει κάθε μικροσύμπτωμα.

Ήταν χαρακτηριστικό του άντρα μου πάντα η νοσοφοβία. Έπασχε συνεχώς από κάτι, πανικοβάλλονταν με το παραμικρό πυρέτιο, έλεγε ότι είναι “του θανατά”. Αυτά στο σπίτι, γιατί από το σχολείο δεν έλειψε ούτε μια φορά, πήγαινε ακόμα και όταν είχε πυρετό σαράντα.

Αντίθετα εγώ, έπαιρνα άδειες με πρόφαση φανταστικές αρρώστιες για να αντιμετωπίσω επείγουσες καταστάσεις στο νοικοκυρίο. Αυτές οι κοπάνες που αναγκαζόμουνα να κάνω, μαζί με τη φθίνουσα απασχόλησή μου με την καλλιέργεια της γαλλικής γλώσσας -δεν είχα πια καιρό ούτε ένα βιβλίο να διαβάσω και στη διόρθωση των γραπτών με βοήθαγε η μεγάλη μου κόρη που είχε πάρει μπακαλορεά- μείωσαν σιγά, σιγά την

αυτοεκτίμησή μου για το εκπαιδευτικό μου έργο, που τόσο καλά ξεκίνησε.

Γι αυτό αισθάνθηκα ωραία όταν ήλθε να με επισκεφτεί στο νοσοκομείο μια παλιά μαθήτριά μου στο γυμνάσιο Νέας Ιωνίας, που την είχα στις δύο τελευταίες τάξεις πριν μπει στην Αρχιτεκτονική Σχολή και μου είπε ότι χάρη στο διδακτικό μου σύστημα και χωρίς άλλα μαθήματα γαλλικής πήρε το τελευταίο προπτυχιακό δίπλωμα στις εξετάσεις της Γαλλικής Ακαδημίας. Είπε πως είχα το καλλίτερο σύστημα από όλους τους καθηγητές, ό,τι έμαθε της εμπεδώθηκε με τον καλλίτερο τρόπο. Φαίνεται ότι κάτι πέτυχα και εγώ ως δασκάλα.

Εγώ δεν είχα καιρό να αρρωστήσω. Έτρεχα πέρα δώθε, “όπως του αλόγου η ουρά” συνήθιζαν να λένε όλοι. Περίμενα να χρειαστεί να πέσω στο κρεββάτι με κάποια σοβαρή αρρώστια για να ξεκουραστώ, γιατί αν είχα κάτι ελαφρό το πέρναγα στο πόδι για να φροντίζω τους άλλους.

Πέρα από τον άντρα μου είχα συχνά άρρωστη τη μεγάλη μου κόρη με διάφορα κοιλιακά -δυσεντερίες, οξύουρους, αμοιβάδες, ηπατίτιδα, χολοκυστίτιδα, σπαστική κολίτιδα. Αυτά ξεκίνησαν όταν ήταν μωρό και πήραμε μιαν ανιψιά του άντρα μου στο σπίτι για να το προσέχει όταν λείπαμε στο σχολείο. Μια μέρα, που γύρισα ξαφνικά, τη βρήκα να δίνει στο μωρό χαλασμένο γάλα, το είχε αφήσει στον ήλιο, στο παράθυρο και είχε φύγει από το σπίτι για βόλτα. Την έδιωξα αμέσως. Ήταν η αρχή για τις προστριβές με τον άντρα μου, που έκτοτε μας βασάνισαν, με αντικείμενο πάντα την υποχρέωση, που πίστευε ότι είχα, να αποδέχομαι απόλυτα τα μέλη της πατρικής του οικογένειάς, ακόμα και αν μας έκαναν κακό.

Η μεγάλη μου κόρη είχε και μια χρόνια αμυγδαλίτιδα που της προκάλεσε ρευματισμούς -την εγχείρησε στην Κατοχή ο γιατρός σε καρέκλα οδοντογιατρού. Ο πατέρας της παράστεκε κρατώντας της το χέρι και όταν τον πιτσίλισαν τα αίματα λιποθύμησε, είχαμε να φροντίσουμε και αυτόν. Πέρασαν και οι δύο ελονοσία την ίδια εποχή, η κόρη έμεινε πετσί και κόκαλο. Έπρεπε να βρω κινίνο. Έβαλα σε ένα χωραφάκι, που μας παραχώρησαν, πρώϊμα και όψιμα λαχανικά με τη βοήθεια των βιβλίων μου -πρώτη φορά τα είδαν στην περιοχή, δεν ήξεραν ότι γίνονται λαχανικά εκτός εποχής. Τα μετέφερα με το άλογο και τα πουλούσα στην πλησιέστερη πόλη για να αγοράσω κινίνο και διάφορα φάρμακα. Έπαθε ακόμα και τριχοφάγο η μεγάλη κόρη μου, άρχισε να γυμνώνεται από τρίχες ένα σημείο του κεφαλιού της με τάσεις εξάπλωσης, τη βασάνισα την καυμένη τρίβοντας το σημείο με κομμένη

σκελίδα σκόρδο. Την έτσουζε πολύ, έτρεχε στον κήπο κλαίγοντας, της πέρασε, όμως ο τριχοφάγος.

Αρκετά είπα για τα παλιά, ξανάρχομαι στο φοβερό τώρα. Είμαι πέντε μήνες στο σπίτι μου, κάνω μια βασανιστική θεραπεία για την υδρωπικία, που υποχωρεί και επανέρχεται, επώδυνες ενέσεις για την αρρώστια μου -τα μαλλιά μου έχουν αραιώσει, φορώ ένα τουρμπάνι να μη φαίνεται το χάλι τους.

Ήλθα στο σπίτι με τόση χαρά όταν το επέτρεψε ο γιατρός, ακριβώς ένα μήνα μετά την είσοδό μου στο νοσοκομείο για εξετάσεις και την εγχείρηση.

Θυμάμαι τη συγκίνησή μου όταν μπήκα στον κήπο μου. Η ημέρα ήταν ηλιόλουστη, μου φάνηκε ότι τα φυτά και τα λουλούδια μου κουνούσαν τα κλαδιά τους σε χαιρετισμό και τα πουλιά κελαϊδούσαν ευχαριστώντας για τον κήπο που τους έφτιαξα. Περίμεναν να με υποδεχτούν οι δικοί μου και οι γείτονες. Τι απόλαυση όταν μπήκα στο σπίτι μου και έπεσα στο κρεββάτι μου με το άρωμα του γιασεμιού αντί της απαίσιας μυρουδιάς των φαρμάκων και των αντισηπτικών του νοσοκομείου.

Η αρχή ήταν καλή, αλλά η ψυχική μου διάθεση κατάρρευσε σύντομα. Κάτι άκουσα τον γιατρό να λέει για βαριά κατάθλιψη που συμβαίνει μετά μεγάλες εγχειρήσεις. Τα νεύρα μου ήταν χάλια, σαν καλώδια που τα διαπερνούσε τριφασικό. Δεν μπορούσα να κοιμηθώ παρά μόνο με βάλιουμ.

Εγώ πιστεύω ότι η κακή ψυχική μου κατάσταση στο σπίτι, οφείλεται στο ότι άλλα περίμενα και άλλα βρήκα. Θεώρησα ότι επέστρεφα από το θάνατο στη ζωή, στους αγαπημένους μου και διαψεύστηκα. Γύρισα στα προβλήματα που είχα με τους δικούς στο σπίτι, στην καθημερινή συμπεριφορά τους απέναντί μου, καταστάσεις που αντί να βελτιωθούν χειροτέρεψαν. Με έπιασε φοβερή πίκρα και παράπονο, είδα να καταρρέει οριστικά κάθε ελπίδα στο λίγο χρόνο που ήξερα πια ότι μου υπολείπονταν στον κόσμο τούτο.

Μ' έπιασε απελπισία, τρέλλα. Είπα στον εαυτό μου: «Κακομοίρα Ελενίτσα, σφίξε τα δόντια σου, ποιος να σε καταλάβει; Πού να βρεις ίχνος συμπόνιας, κατανόησης; Ποιος να ασχοληθεί μαζί σου; Αυτοί που μένεις μαζί τους, η μικρή σου κόρη και ο γαμπρός σου τρέχουν σαν τρελοί στις δουλειές τους, οι άλλοι που θα μπορούσαν να σου συμπαρασταθούν, τα αδέλφια σου και οι γυναίκες τους ζουν σε άλλες

πόλεις. Η μεγάλη σου κόρη έχει τόσες έγνοιες, αγωνίζεται και αυτή πολύ συνδυάζοντας επιτυχημένα ρόλους μάνας μικρών παιδιών, συζύγου, γυναίκας καριέρας και νοικοκυράς -πάντα ήταν νοικοκύρεμένη αυτή αντίθετα προς την αδελφή της που ήταν πάντα ακατάστατη και αμελήζουν αλλού στην Αθήνα. Άλλωστε δεν θέλεις να τους στενοχωρήσεις, ποτέ δεν τους άνοιξες την καρδιά σου, δεν άνοιξες την καρδιά σου σε κανένα. Μόνη σου, Ελενίτσα, πρέπει να βρεις το κουράγιο να ζήσεις, όπως έκανες πάντα, δεν πρέπει να δειλιάσεις τώρα».

Με την κατάθλιψη που έχω, την ανυπομονησία μπρος στο βέβαιο πλησίασμα του θανάτου που δεν τον θέλω και το αίσθημα ότι με αδικούν και δεν με εκτιμούν όσο θα περίμενα οι άλλοι έχω γίνει εριστική. Προχτές, μετά από μια φοβερή σύγκρουση με την κόρη και τον άντρα μου, έπαθα κρίση υστερίας. Φώναζα, φώναζα σπαραχτικά τόσο δυνατά που ένοιωθα το λαιμό μου να πληγώνεται, τα τύμπανα των αυτιών μου έτοιμα να σπάσουν, τη γλώσσα μου να προχωρεί προς τα μέσα, το στόμα μου διάπλατα ανοιχτό, δεν μπορούσα να το κλείσω, την αναπνοή μου δύσκολη. Οι άλλοι μόνο να με ταρακουνάνε άγρια και να μου ζητούν να πάψω να στριγκλίζω ήξεραν. Πήρα μόνη μου το ποτήρι το νερό που μου έφεραν και ήπια γουλιά, γουλιά ώσπου επανήλθε η αναπνοή και άρχισα ένα κλάμα παραπονιάρικο, ένα κλάμα σωστό μοιρολόϊ.

Δεν έχασα, όμως, τις αισθήσεις μου. Σκέφτηκα να βγω στο δρόμο, στη βροχή, να τρέχω, να τρέχω όσο θα με βαστούσαν τα πόδια μου, να φύγω μακριά, να με βρουν ξένοι άνθρωποι να με βοηθήσουν.

Αυτή η διατήρηση των αισθήσεων έκανε τους άλλους να νομίζουν ότι έπαιξα θέατρο. Σαν αστραπή πέρασε από το μυαλό μου η εικόνα της μάνας μου, που στο ίδιο αυτό σπίτι, πριν είκοσι χρόνια, έπαθε την ίδια κρίση υστερίας. Δεν φώναζε αλλά μελάνιασε και βούλωσε η μύτη και το στόμα της, γύρισαν τα μάτια της, πρόβλαβα την τελευταία στιγμή να της ανοίξω το στόμα να της ρίξω νερό με το κουταλάκι. Θεέ μου συγχώρεσέ με, έκανα και εγώ τότε τη σκέψη ότι έπαιξε θέατρο, έκανε συχνά τέτοια ως διαμαρτυρίες για την έλλειψη της στοργής που νόμιζε ότι της οφείλαμε, μάλλον της φέρθηκα και εγώ τότε σκληρά μέσα στη δίνη των καθημερινών μου υποχρεώσεων. Μοιάζει σαν επανάληψη της ίδιας ιστορίας με μένα στη θέση της και τη μικρή κόρη μου στη δική μου θέση.

Δυο μέρες συνέχεια ο λαιμός μου πονούσε, τα τραύματα της κοιλιάς μου από τις παρακεντήσεις επίσης, η μύτη μου έβγαζε αίμα, δεν μπορούσα να καταπιώ καθόλου και δεν έφαγα παρά μόνο λίγη φρυγανιά και γάλα. Ένοιωθα τρομερή εξάντληση και έμεινα στο κρεββάτι με βάλιουμ για να ηρεμήσω και να κοιμηθώ.

Ένοιωσα κάπως καλλίτερα την τρίτη μέρα, τη μέρα που πηγαίνω στο γιατρό για τη θεραπεία που κάνω. Με βρήκε χειρότερα από πριν, πολύ κουρασμένη, μύλησε πάλι για βαριά κατάθλιψη. Είπε ότι θα σταματήσει τη θεραπεία για 15 μέρες και συνέστησε να αλλάξω περιβάλλον, να πάω να μείνω σε ένα παραθαλάσσιο ξενοδοχείο, που τέτοια όνειρα, δεν είναι για μένα.

Πήγα στο σπίτι, πήρα ένα βάλιουμ και κοιμήθηκα δύο ώρες, μου έκανε καλό και ένας ζεστός καφές που ήπια.

Με τον πρώτο νέο καβγά ξαναπρίστηκε η κοιλιά μου, ξανάρχισε η θεραπεία. Μόνη παρηγοριά το γράψιμο και η κουβέντα με το ημερολόγιό μου.

Άρχισαν, όμως, να με τσούζουν τα μάτια μου, ούτε τηλεόραση, που είναι η μόνη μου φυγή από το βασανιστικό περιβάλλον, δεν μπορώ να δω, χάλασε άλλωστε και αυτή και κουράζει τα μάτια, θέλω περισσότερο το κρεββάτι παρά το γράψιμο.

Το βράδυ ήλθαν τα μεγάλα μου παιδιά, είδαν τις εργασίες των αναμνήσεών μου από την πατρίδα, τα βιβλία που έχω για βοηθήματα, είπαν ότι θα τις επιμεληθούν και θα τις εκδώσουν. Μεγάλη ανακούφιση για μένα, όπως και το ότι πήραν φεύγοντας και τον άντρα μου μαζί, γαλήνεψα για λίγες μέρες.

Δεν έχω πια ψευδαισθήσεις. Χαροπαλεύω άνισα και άδικα, άρχισα να προσεύχομαι, να αναζητάω τους πεθαμένους γονείς μου, ζήτησα πάλι να μεταλάβω.

Η Ελένη πέθανε σε ηλικία 67 ετών στις 8 Μαΐου του 1973, έξη μήνες μετά την εγχείρηση του καρκίνου. Πέθανε στο νοσοκομείο, όπου μετακομίστηκε επειγόντως τρεις ημέρες νωρίτερα από το τέλος. Πριν πεθάνει ζήτησε από τη συμπεθέρα της τη Δήμητρα να της ετοιμάσει αρνάκι παχύ βραστό και σούπα, που έφαγε με μεγάλη ευχαρίστηση. Όταν το βράδυ οι δικοί της άνθρωποι ετοιμάστηκαν να φύγουν από κοντά της την είδαν ήρεμη και ευχαριστημένη.

Το επόμενο πρωί πήραν ένα τηλεφώνημα ότι πέθανε τη νύχτα. Δεν τους άφησαν να την δουν. Την βρήκαν στο παρεκκλήσι του νοσοκομείου φροντισμένη από το γραφείο κηδειών, κλεισμένη ερμητικά στο φέρετρό της.

Στην κηδεία της ήλθε κόσμος πολύς, συγγενείς, γείτονες από τη Νέα Ιωνία και τη Ραφήνα, μαθητές της, φύλοι που έφαγαν και γλέντησαν

στα «τσιμπούσια» όπως τα έλεγε που οργάνωνε. Μόνο τα παιδιά της με τους άντρες τους ήταν παρόντα. Ο άντρας της έμεινε με ηρεμιστικά και αντυπερτασικά χάπια στο σπίτι, ο γιατρός του είπε ότι δεν θα άντεχε στην κηδεία.

Όλοι έκλαψαν πολύ με την ίδια αίσθηση, ότι χάθηκε άδικα και πολύ νωρίς ένας ξεχωριστός άνθρωπος, προικισμένος με πολλή εξυπνάδα και εφευρετικότητα -είχε μυαλό για δέκα και θα γινόταν Ωνάσης αν ήταν άντρας έλεγαν οι γνωστοί της.

Ο άντρας της δεν ξεπέρασε το σοκ. Παρόλα όσα φανέρωνε, η απώλεια της συντρόφου ήταν για αυτόν μεγάλο πλήγμα. Παραιτήθηκε από τη ζωή, σταμάτησε κάθε δραστηριότητα και έζησε 15 χρόνια μεταξύ υπάρξεως και ανυπαρξίας.

Οι άλλοι στην οικογένεια γνώρισαν τις επιπτώσεις της απουσίας της, κανένας δεν την αντικατάστησε στους πολλαπλούς της ρόλους, όπως το πρόβλεψε. Όμως, η ζωή ξαναβρήκε το ρυθμό της, με πολύ λιγότερη τάξη και φροντίδα, αλλά τον ξαναβρήκε, ενώ εκείνη έφυγε βουτηγμένη στις απελπισμένες της προβλέψεις.